

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक *अतृप्त* उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हो ।

१.३ विषयपरिचय

अतृप्त लीलबहादुर क्षेत्रीको दोस्रो औपन्यासिक कृति हो । वि.सं. २०१४ मा बसाइँ उपन्यास लेखेपछि १२ वर्षको अन्तरालमा वि.सं. २०२६ मा क्षेत्रीले *अतृप्त* उपन्यास लेखेका हुन् । उनको पहिलो उपन्यास *बसाइँ*मा सामाजिक यथार्थलाई विषयवस्तुको रूपमा लिइएको छ भने दोस्रो उपन्यास *अतृप्त*मा व्यक्तिको मनोवैज्ञानिक यथार्थलाई विषयवस्तुको रूपमा लिइएको छ । व्यक्तिको मनोवैज्ञानिक यथार्थलाई विषयवस्तु बनाइएको यसै *अतृप्त* उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन यस शोधपत्रको मुख्य विषय रहेको छ ।

१.४ समस्याकथन

अतृप्त लीलबहादुर क्षेत्रीको दोस्रो औपन्यासिक कृति हो । यस उपन्यासका बारेमा केही पत्रपत्रिका र पुस्तकमा सामान्य चर्चा भए पनि यस कृतिका बारेमा विस्तृत रूपमा अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यसैले यस उपन्यासको कृतिपरक अध्ययनका क्रममा प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित समस्यामा केन्द्रित रहेको छ ।

- क) उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीको जीवनी र व्यक्तित्वको मुख्य पक्षहरू के-कस्ता रहेका छन् ?
- ख) औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा *अतृप्त* उपन्यास के-कस्तो छ ?

ग) *अतृप्त* उपन्यासका केन्द्रीयतामा लीलबहादुर क्षेत्रीको औपन्यासिक प्रवृत्ति के-
कस्तो रहेको छ ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरूलाई यसरी बुँदागत रूपमा देखाउन सकिन्छ -

- क) उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीको जीवनी र व्यक्तित्वको मुख्य पक्षहरूको अध्ययन गर्नु,
ख) औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा *अतृप्त* उपन्यासको अध्ययन गर्नु,
ग) *अतृप्त* उपन्यासका केन्द्रीयतामा लीलबहादुर क्षेत्रीको औपन्यासिक प्रवृत्ति निर्धारण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

लीलबहादुर क्षेत्रीको *अतृप्त* उपन्यासका विषयमा केन्द्रित रही यसभन्दा अगाडि कुनै अध्ययन भएका छैनन् । यस उपन्यासको केन्द्रीयतामा छुट्टै शोधपरक अध्ययन हालसम्म नगरिएको भए तापनि यस सम्बन्धमा विभिन्न पुस्तक र पत्रिकामा समालोचकहरूले टिप्पणी र समीक्षा गरेका छन् । तिनै पुस्तक र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित *अतृप्त* उपन्यासका बारेमा अध्ययन गरिएका समीक्षाहरूलाई यहाँ कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ -

- (१) तारानाथ शर्माले *मधुपर्क* (सं. २०२६) मा 'चर्चा एउटा उपन्यासको' भनेर 'अतृप्तको कथा' शीर्षकमा *अतृप्त* उपन्यासको चर्चा गरेका छन् । उक्त लेखमा शर्माले जीवनका सम्पूर्ण क्षेत्रमा आउने उग्र नैराश्य र उराठलाग्दो अतृप्तिका स्वाभाविक गतिविधिलाई *अतृप्त*ले औँल्याएको छ भनी चर्चा गरेका छन् ।
- (२) तारानाथ शर्माले *नेपाली साहित्यको इतिहास* (सं २०२७) मा लीलबहादुर क्षेत्रीको सङ्क्षिप्त परिचय दिई उनका उपन्यासहरूको उल्लेख गरेका छन् । यस क्रममा उनले *अतृप्त* व्यक्तिलाई प्रधानता दिइएको कल्पनाप्रधान उडन्ते उपन्यास हो जसले घुमन्ते पात्रको चित्रण गरेको छ भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।
- (३) शिव रेग्मीले *रूपरेखा* (सं. २०२८) मा 'अतृप्त उपन्यासको एक विवेचना' शीर्षकमा समीक्षात्मक लेख लेखेको पाइन्छ । उक्त लेखमा रेग्मीले मान्छे दया,

माया, प्रीति, काम, क्रोध, हिंसा, ईर्ष्या आदि जस्ता राम्रा नराम्रा गुणहरूले भरिएको हुन्छ भन्ने विचार अभिव्यक्त गरेका छन् ।

- (४) कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा लिखित *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* (सं. २०३७) नामक कृतिमा क्षेत्रीको *बसाइँ* उपन्याससँग तुलनात्मक चर्चा गर्दै *अतृप्त* उपन्यासको विवेचना गरेका छन् । यस क्रममा प्रधानले *अतृप्त* उपन्यास असन्तुष्टिबाट जन्मेको विकृत र अस्वस्थ मानसिकताको चारित्रिक कथा हो भनेका छन् ।
- (५) चन्द्रेश्वर दुबेले *नेपाली साहित्य: एक सर्वेक्षण* (सं. २०३८) भन्ने पुस्तकमा 'नेपाली साहित्यमा उत्तरपूर्वाञ्चलको योगदान' शीर्षकमा लीलबहादुरका उपन्यासको चर्चा गर्ने क्रममा *अतृप्त* का बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् । दुबेले उक्त पुस्तकमा *अतृप्त* कहिल्यै नमेटिने प्यासको कथा हो भनी उपन्यासको समीक्षा गरेका छन् । उनका अनुसार यो कल्पनाप्रधान व्यक्तिवादी उपन्यास हो ।
- (६) देवीचरण सेढाईले '*लीलबहादुर क्षेत्रीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन*' (२०४५) शीर्षकको अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्रमा उनका कृतित्वको अध्ययन गर्ने क्रममा *अतृप्त* उपन्यासको चर्चा गरेका छन् । उक्त शोधपत्रमा सेढाईले *अतृप्त* उपन्यासमा यथार्थवादी मनोवैज्ञानिक धाराको प्रयोग गरेर मानिसहरूको मनको अध्ययन गरिएको छ भनेका छन् । *अतृप्त* मा हुनमुनिएको मान्छेले कसरी तृप्ति पाउँछ र अशान्तिको छटपटीमा परेको मानिसले के गर्दा शान्ति पाउँछ भन्ने कुरालाई देखाएर अध्यात्मवादी दर्शनलाई अँगालिएको छ भन्ने विचार प्रकट गरेका छन् ।
- (७) डा. लक्ष्मीप्रसाद पराजुलीले '*दृष्टिपात*' (सन् १९९३) भन्ने समालोचनात्मक कृतिमा 'उत्तरपूर्वीय भारतका नेपाली उपन्यासमा परिवेश' शीर्षकमा उत्तरपूर्वी भारतका नेपाली उपन्यासका परिवेशको चर्चाका क्रममा *अतृप्त* उपन्यासको पनि चर्चा गरेका छन् । उक्त लेखमा पराजुलीले *अतृप्त*मा मूलभूत रूपमा मेघराज जैसीको मानसिक सङ्घर्ष देखाउन खोजिएको छ भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । त्यस्तै यसमा मान्छेमा पाइने विसङ्गति देखाउन खोजिएको छ भने यसमा देखाइएको विसङ्गतिपूर्ण परिवेशलाई आधुनिक जीवनकै एक पक्षको चित्रण मान्न सकिन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

८. रञ्जन अधिकारीले 'लीलबहादुर क्षेत्रीको औपन्यासिक कृतिको विश्लेषण'(२०५१) शीर्षकको अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्रमा क्षेत्रीका उपन्यासको विश्लेषण गर्ने क्रममा *अतृप्त* उपन्यासको पनि चर्चा गरेका छन् । यस क्रममा अधिकारीले प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले मनोविज्ञानको आधार लिएर हीनताभास, अहम्भावना, हिंसावृत्ति आदिका कारणबाट हुनसक्ने मानसिक असन्तुलित अवस्थालाई देखाउन खोजिएको छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।
९. तीर्थराज फूयालले 'लीलबहादुर क्षेत्रीको कथाकारिता' (२०५४) शीर्षकको अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्रमा क्षेत्रीको व्यक्तित्वको अध्ययन गर्ने क्रममा उनको उपन्यासकार व्यक्तित्वबारे पनि चर्चा गरेका छन् । फूयालले यस क्रममा *अतृप्त* उपन्यासमा उपन्यासकारका व्यक्तिगत जीवनसँग सम्बन्धित घटनाहरू आएका छन् भनी चर्चा गरेका छन् ।
१०. मोहन मिश्रले *लीलबहादुर क्षेत्री र बसाइँ उपन्यासमा पात्र-विधान* (२०५८) शीर्षकको अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्रमा क्षेत्रीका उपन्यासको चर्चा गर्ने क्रममा *अतृप्त* नायकको रोगी मनको विश्लेषणमा आधारित यथार्थवादी उपन्यास हो भनी चर्चा गरेका छन् ।

माथि उल्लिखित पत्र-पत्रिका र पुस्तकहरूमा समालोचकहरूले गरेको समीक्षाबाट *अतृप्त* उपन्यासको सामान्य परिचय मात्र प्रस्तुत भएको छ । त्यसैले यस शोधपत्रमा उनको जीवनी र व्यक्तित्वको सामान्य परिचय दिँदै *अतृप्त* उपन्यासलाई केन्द्रविन्दु बनाएर विस्तृत र व्यवस्थित रूपमा कृतिपरक अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

माथि उल्लेख गरिएका टिप्पणीहरू विवेच्य कृतिको सामान्य परिचयमा मात्र सीमित भएकाले *अतृप्त* उपन्यासको समग्र पक्षको अध्ययन गर्नु यस शोधपत्रको उद्देश्य हो । तसर्थ यस शोधकार्यको औचित्य पूर्ण रहेको स्वतः स्पष्ट हुन्छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्र *अतृप्त* उपन्यासको औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा विश्लेषण र मूल्याङ्कनमा सीमित रहेको छ । यसमा क्षेत्रीका अन्य औपन्यासिक कृतिहरूको

प्रासङ्गिक चर्चा गरिए तापनि यो शोधपत्र *अतृप्त* उपन्यासको कृतिपरक विवेचनामा नै सीमित छ ।

१.९ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रको तयारीका लागि पुस्तकालयीय अध्ययनपद्धतिलाई नै सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ । उपन्यासका बारेमा अध्ययन गरिएका पुस्तक, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समालोचना र टिप्पणीलाई स्रोतसामग्री बनाइएको छ । साथै आवश्यकताअनुसार विषय विशेषज्ञसँग पनि सल्लाह र जानकारी लिइएको छ । यस शोधकार्यमा उपन्यासको विश्लेषण गर्दा औपन्यासिक तत्त्वहरूलाई आधार बनाई व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्नलिखित परिच्छेदमा संरचित गरिएको छ र ती परिच्छेदभित्र पनि आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरू निर्धारण गरिएका छन् -

- परिच्छेद - १ शोधपत्रको परिचय
- परिच्छेद - २ उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीको जीवनी र व्यक्तित्वको सङ्क्षिप्त परिचय
- परिच्छेद - ३ लीलबहादुर क्षेत्रीका औपन्यासिक यात्रा र प्रवृत्तिहरू
- परिच्छेद - ४ *अतृप्त* उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन
- परिच्छेद - ५ *अतृप्त* उपन्यासको प्रवृत्तिगत विश्लेषण
- परिच्छेद - ६ निष्कर्ष तथा उपसंहार ।

माथि उल्लेख भएअनुसार पहिलो परिच्छेदमा यस शोधकार्यको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । दोश्रो परिच्छेदमा उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीको जीवनी र व्यक्तित्वको सामान्य परिचय दिइएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीका औपन्यासिक प्रवृत्तिको अध्ययन गरिएको छ । चौथो परिच्छेदमा क्षेत्रीको *अतृप्त* उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन गरिएको छ भने पाँचौँ परिच्छेदमा *अतृप्त* उपन्यासका केन्द्रीयतामा लीलबहादुर क्षेत्रीको उपन्यासकारिताको विवेचना गरिएको छ र यिनै दुई परिच्छेद नै यस शोधपत्रका मुख्य अंश पनि हुन् । छैटौँ परिच्छेदमा चाहिँ प्रस्तुत अध्ययनको उपसंहार तथा निष्कर्ष दिइएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

लीलबहादुर क्षेत्रीको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ लीलबहादुर क्षेत्रीको जीवनीपरिचय

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान

लीलबहादुर क्षेत्रीको जन्म वि.सं. १९८९ फागुन १८ गते तदनुसार ई. १९३३ मार्च १ मा आसामको गुवाहाटी भन्ने ठाउँमा पुलिस रिजर्भभित्र भएको हो । पिता प्रेमबहादुर क्षेत्री र माता पवित्रादेवी क्षेत्रीका ६ सन्तानमध्ये सबैभन्दा जेठो सन्तानका रूपमा लीलबहादुर क्षेत्रीको जन्म भएको हो । यिनका चार बहिनी र एक भाइ छन् ।^१

२.१.२ पारिवारिक पृष्ठभूमि

लीलबहादुर क्षेत्रीको पुख्र्यौली थलो पूर्वी नेपालको धनकुटा जिल्ला (हाल: तेह्रथुम) को छथर सुदाप हो ।^२ यिनका पिता प्रेमबहादुर क्षेत्री बाल्यकालमै आफ्नो जन्मस्थान सुदाप छोडेर आसामतिर लागेका थिए । सानै उमेरमा देश छोडेर हिँडेका हुनाले यिनले पढ्न पाएका थिएनन् । फलतः यिनको सङ्गत त्यहीँका स्थानीय गोठालाहरूसँग हुन पुग्यो तर गोठालाको सङ्गत मन नपरेर प्रेमबहादुर ई. १९२६ मा गुवाहाटी सहरमा पुलिस विभागमा भर्ना हुन पुगेका थिए ।^३ पुलिस विभागमा भर्ना भएपछि यिनले शिलाङ जानुपथ्यो र त्यहीँ यिनले अक्षर चिन्ने मौका पाए । पुलिस विभागमा जागिरे भएका कारणले यिनको विभिन्न ठाउँमा सरुवा भइरहन्थ्यो । त्यसैले आफ्नी श्रीमतीलाई यिनले गुवाहाटीको पुलिस रिजर्भको एउटा डेरामा राखेका थिए । त्यही डेरामा क्षेत्रीको जन्म भएको हो । सुरुमा सामान्य पुलिस पदमा जागिरे भए पनि पछि पदोन्नति हुँदै प्रेमबहादुर इन्स्पेक्टर र पछि डी.एस.पी. पदमा पुगे । त्यसपछि भने यिनको परिवारले खासै आर्थिक सङ्कट खेप्नुपरेन । लीलबहादुर क्षेत्रीकी आमा निरक्षर थिइन् ।^४ निरक्षर भए पनि उनले एक कुशल आमाको भूमिका निर्वाह गरेकी थिइन् । वि.सं. २०३२ आषाढ ३२ गते लीलबहादुर क्षेत्रीका पिता प्रेमबहादुर क्षेत्रीको मृत्यु भयो । क्षेत्रीका भाइ दार्जिलिङ

^१ देवीचरण सेढाई, 'लीलबहादुर क्षेत्रीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन', (त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र,

२०४५), पृ. १

^२ पूर्ववत्

^३ पूर्ववत्

^४ पूर्ववत्, पृ. २

जिल्लाको बागडोग्राअन्तर्गत एउटा केन्द्रीय विद्यालयमा कार्यालय सहायक पदमा जागिरे थिए ।^४ प्रेमबहादुर स्वर्गीय भएपछि लीलबहादुर र यिनकी आमा तिनैसँग बागडोग्रामा बस्न थालेका थिए ।

२.१.३ बाल्यकाल र शिक्षादीक्षा

लीलबहादुर क्षेत्री बालक छँदा उनका बाबु सामान्य पुलिस पदमा जागिरे थिए त्यसैले उनको बाल्यकाल त्यति सम्पन्नतामा बितेको देखिँदैन । उनले केटाकेटी अवस्थामा थुप्रै कठिनाइहरू भोगेका थिए । लीलबहादुर ४ बर्षको छँदा पिठ्यूँमा आघात पुऱ्याउने खटिरो निस्केको हुनाले त्यसलाई निको पार्नका निम्ति शल्यचिकित्सा गर्नुपरेको थियो । घाउ, खटिरा र चर्मरोगले बाल्यकालमा उनलाई निकै दुःख दिएको कुरा लीलबहादुर क्षेत्रीले बताएका छन् ।^५ यस आधारमा बाल्यकालमा उनको स्वास्थ्यस्थिति त्यति सन्तोषजनक देखिँदैन । शिलाङ जस्तो स्वच्छ हावापानी भएको ठाउँमा पनि क्षेत्री हृष्टपुष्ट थिएनन् । उनको शरीर ख्याउटे थियो । २ कक्षामा पढ्दा पढ्दै उनी आफ्ना पितासँग ६ वर्षको उमेरमा पुख्यौली थलो धनकुटा आएका थिए । उनले त्यहाँ दुई वर्ष बिताएका थिए । धनकुटाबाट आसाम जाने समयमा आसाम जाने वा नजाने बारे उनमा दुविधा भएको थियो तर पनि उनले आसाम जाने निर्णय गरे । उनले सात कक्षामा पढ्दा प्रतिघण्टा तीन रूपैयाँका दरले पुलिस लाइनका केटाकेटीलाई पढाउने गरेका थिए ।^६ उनको बाल्यकाल पुलिस लाइनमा बिते तापनि पुलिसको प्रभाव भने उनमा परेको थिएन ।

लीलबहादुर क्षेत्रीको अक्षरारम्भ ५ वर्षको उमेरमा शिलाङको एउटा बङ्गाली स्कूलबाट भएको हो ।^७ तर दुई कक्षामा पढ्दा पढ्दै सन् १९३८ मा दोस्रो विश्वयुद्धका कारणले गर्दा विद्यालयहरू बिदा भए र त्यसैबेला उनले आफ्ना बाबुसँग नेपाल आउने मौका पाए । सन् १९४२ मा नेपालबाट फर्केपछि शिलाङकै नेपाली विद्यालय 'गोर्खा पाठशाला'मा पुनः भर्ना भएर निम्न माध्यमिक तह सन् १९४७ मा उत्तीर्ण गरेका थिए ।^८ आठौँ कक्षामा पढ्न उनी शिलाङको 'मोखार क्रिश्चियन स्कूल'मा भर्ना भएका थिए । लीलबहादुर क्षेत्री पढाइमा मध्यम श्रेणीका विद्यार्थी थिए । उनले कक्षा ९ मा

^४ पूर्ववत्, पृ. ३

^५ पूर्ववत्

^६ तीर्थराज फ्याँल, 'लीलबहादुर क्षेत्रीको कथाकारिता' (त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५४) पृ. ९

^७ पूर्ववत्, पृ. १०

^८ पूर्ववत्

पठिरहेका बेला *विरह* नामको उपन्यास लेखे तर त्यसलाई पूरा गर्न पाएनन् । सन् १९५२ मा क्षेत्रीले 'शिलाङ गवर्मेन्ट स्कूल' बाट म्याट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण गरेका थिए ।^{१०} त्यसबेला संयोगवश उनका पिता इन्स्पेक्टर भएर गुवाहाटीमा सरुवा भएकाले उनले घरमै बसेर गुवाहाटीको 'कटन कलेज'मा पढ्ने मौका पाएका थिए । उनले सन् १९५४ मा आई.ए. अनि त्यही कलेजबाट नै सन् १९५६ मा बी.ए. पास गरे । त्यसपछि उनले गुवाहाटी विश्वविद्यालयमा अर्थशास्त्र विषयमा नाम लेखाए र त्यहाँबाट सन् १९५८ मा स्नातकोत्तर तह पनि उत्तीर्ण गरेका थिए ।^{११}

२.१.४ विवाह र दाम्पत्य जीवन

लीलबहादुर क्षेत्रीको दाम्पत्य जीवन सन् १९६३ मा धनमाया क्षेत्रीसँग विवाह भएपछि सुरु भएको हो । उनको बाल्यकाल र किशोरकाल अस्थिर रूपमा बिते तापनि पारिवारिक जीवन भने स्थिर रूपमा नै बितेको देखिन्छ । धनमायासँग विवाह गरेको दश वर्ष बितिसकदा पनि धनमायाका तर्फबाट कुनै सन्तान नभएकाले धनमायाकै बलले उनकी भदौ लावण्य क्षेत्रीसँग उनले दोस्रो विवाह गरे ।^{१२} लावण्य क्षेत्रीका तर्फबाट एक छोरी कृष्णा र दुई छोरा पल्लव र पंकजको जन्मपश्चात् उनको परिवारको सदस्यसङ्ख्या थपिएर ६ जना पुग्यो । क्षेत्रीकी जेठी श्रीमती धनमायाले बि.ए. पास गरेकी हुँदा उनी गुवाहाटीको एउटा विद्यालयमा शिक्षिका रहेकी थिइन् । जेठी श्रीमती र आफू जागिरे भएको र कान्छी श्रीमतीले घरव्यवहार समालेकाले क्षेत्रीले त्यति आर्थिक कठिनाइ भोग्नुपरेन । क्षेत्रीका दुईवटी श्रीमती भए पनि शिक्षित परिवार भएको हुनाले उनको परिवारमा कलह, भगडा हुँदैनथ्यो । परिवारका तर्फबाट क्षेत्रीले कुनै आत्मपीडा खेप्नुपरेको पाइन्न । दाम्पत्य जीवनबाट लीलबहादुर क्षेत्री सन्तुष्ट छन् ।

२.१.५ आजीविका र संस्थागत संलग्नता

लीलबहादुर क्षेत्रीले केन्द्रीय सरकारको 'सेन्ट्रल राइटर पावर कमिसन'मा क्लर्क पदको जागिरबाट आफ्नो आजीविका सुरु गरेका थिए । उनको यो जागिर सन् १९५९ को अक्टोबरसम्म रहेको थियो ।^{१३} हरिप्रसाद गोर्खा राईको आग्रहमा सन् १९५९ यिनी 'अल इन्डिया रेडियो गुवाहाटी'मा नेपाली कार्यक्रम सञ्चालकको पदमा अस्थायी रूपमा

^{१०} पूर्ववत्

^{११} पूर्ववत्

^{१२} देवीचरण सेढाई, पूर्ववत्, पृ. ८

^{१३} तीर्थराज फ्याँल, पूर्ववत्, पृ. १३

नियुक्त भए । सन् १९६२ को नोवेम्बर महिनादेखि उनले गुवाहाटीको 'आर्यविद्यापीठ' कलेजमा अध्यापनको कार्य सुरु गरे । पछि अध्यापन कार्यमा बाधा पर्न थालेपछि उनले रेडियोको जागिरबाट राजीनामा दिए र अध्यापनमा नै पूरै समय दिन थाले ।^{१४} पछि उनी गुवाहाटीको 'आर्यविद्यापीठ' कलेजमा अर्थशास्त्र विभागका प्रमुख बन्न पुगे ।^{१५}

लीलबहादुर क्षेत्रीको सामाजिक सेवामा पनि संलग्नता रहेको देखिन्छ । 'आसाम गोर्खा सम्मेलन' जस्तो सामाजिक सङ्गठनको विकासमा क्षेत्रीको ठूलो योगदान रहेको छ । त्यसैले उनी सम्पूर्ण पूर्वाञ्चल भारतका नेपाली समाजका शिरोमणि बन्न पुगेका छन् ।^{१६} उनी भारतीय साहित्य एकेडेमीको सल्लाहकार समितिका सदस्य तथा 'आसाम नेपाली साहित्य परिषद्'का सल्लाहकार हुन् ।^{१७} सन् १९४२ को २५ मईमा यिनी दार्जिलिङ गोर्खाली संस्थामा साहित्यिक व्यक्तित्वका रूपमा संलग्न थिए । गुवाहाटीमा उनले नेपाली विद्यार्थीहरूलाई एकत्रित पार्न 'नेपाली विद्यार्थी युनियन' खोलेका थिए ।^{१८} यसका अतिरिक्त उनी 'अखिल भारतीय नेपाली सङ्घ' र 'गोर्खा सेवक समाज' को सम्पादक पदमा पनि क्रियाशील रहेका थिए । उनी अहिले पनि स्थानीय स्कूल, विभिन्न अनुष्ठान - प्रतिष्ठान र आसामको नेपाली र असमिया सामाजिक संस्थाहरूमा संलग्न रहेका छन् ।^{१९}

यसरी लीलबहादुर क्षेत्रीले विभिन्न सङ्घ संस्थामा संलग्न रही समाजसेवामा सक्रिय भूमिका खेल्दै आएका छन् । आफ्नो जीवनकालमा विभिन्न संस्थामा आबद्ध भई उनले नेपाली भाषा, साहित्य र जातीयताको संरक्षण गर्दै आएका छन् ।

२.१.६ साहित्यसिर्जनामा प्रेरणा र प्रभाव

कुनै पनि मानिस कसैको प्रेरणा, प्रभाव वा व्यक्ति स्वयम्को अध्ययन मननको प्रयत्नद्वारा विभिन्न क्षेत्रमा प्रवेश गरेको हुन्छ । ऊ जन्मेको हुर्केको परिवार, समाज र उसले अनुभव गरेको सामाजिक पारिवारिक वातावरण आदिले व्यक्ति र उसको विचारलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । यस सन्दर्भमा व्यक्ति कुन परिवेशमा बाँचेको छ भन्ने कुरा सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ ।

^{१४} अविनाश श्रेष्ठ, 'नेपाल बाहिरका साहित्यकार - लीलबहादुर क्षेत्री', मधुपर्क, (वर्ष २१, अङ्क ७, पूर्णाङ्क २३४, मङ्सिर २०४५), पृ. ३८

^{१५} तीर्थराज फ्याँल, पूर्ववत्, पृ. १४

^{१६} अविनाश श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ३८

^{१७} पूर्ववत्

^{१८} तीर्थराज फ्याँल, पूर्ववत्, पृ. १५

^{१९} पूर्ववत्

विद्यालयीय शिक्षाबाट अन्य भाषाको ज्ञान पाए पनि नेपाली भाषाको ज्ञान भने लीलबहादुर क्षेत्रीले आफ्ना बाबुबाट नै पाएका थिए । बाबुबाट पाएको नेपाली भाषाको ज्ञानबाट उनी साहित्य सिर्जनामा लागेकाले प्रथमतः उनमा आफ्ना पिताकै प्रेरणा थियो भन्न सकिन्छ । लीलबहादुर क्षेत्रीले नेपाली भाषा-साहित्यको अध्ययन र लेखनमा आफ्ना पिताबाट नै प्रेरणा र प्रभाव प्राप्त गरेका थिए । उपन्यास लेखनमा उनी रुद्रराज पाण्डेय, रूपनारायण सिंह, लैनसिंह बाङ्देलबाट प्रभावित भएका छन् ।^{२०} अझ बाङ्देलबाट उनी बढी प्रभावित छन् । बाङ्देलको **मुलुक बाहिर**ले देखाएको सामाजिक शोषण र अव्यवस्थाले लीलबहादुर क्षेत्रीलाई बढी प्रभाव पारेको देखिन्छ जसको फलस्वरूप उनले **मुलुक बाहिर** उपन्यासको विषयवस्तुसँग मिल्ने सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित र सामाजिक शोषणको यथार्थ रूप देखाउन **बसाइँ** उपन्यास लेखे ।

यसै गरी लीलबहादुर क्षेत्रीलाई साहित्यसिर्जनामा समयमा घचघच्याउने काम अनुराग प्रधान र अविनाश श्रेष्ठले पनि गरेका थिए । खास गरी पछिल्लो समयमा क्षेत्रीलाई बराबर उत्प्रेरित गर्नमा यिनीहरूले भूमिका खेलेका छन् ।^{२१} त्यस्तै क्षेत्रीलाई प्रेरणा दिने व्यक्तिका रूपमा लोकनाथ उपाध्यायको नाम पनि आउँछ ।^{२२} यसरी लीलबहादुर क्षेत्री प्रथमतः आफ्ना पिताबाट पाएका प्रेरणाले सृजनामा अघि बढेका थिए भने पछि अनुराग प्रधान, अविनाश श्रेष्ठ र लोकनाथ उपाध्यायहरूबाट प्रोत्साहन पाएर आफ्नो सिर्जनायात्रालाई गतिशीलता दिएका थिए ।

२.२ लीलबहादुर क्षेत्रीका सिर्जनशील व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू

२.२.१ उपन्यासकार व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा लीलबहादुर क्षेत्री एक चर्चित नाम हो । उनका निम्ति उपन्यास मानव मनको लहडी भावनाको खेल हो ।^{२३} उनको प्रथम पुस्तकाकार कृतिका रूपमा प्रकाशित कृति हो - **बसाइँ** (२०१४) उपन्यास । **बसाइँ** उपन्यासको रचनाका सन्दर्भमा उनी भन्छन् - “पहाडको गाउँले वातावरणसित साधारण परिचय गराउने मुख्य उद्देश्य लिएर उपन्यास लेख्न आरम्भ गरें । नेपाली पहाड छोडेर प्रतिवर्ष हर नेपाली मधेस तथा मुगलान भर्छन् । के ती रहरले आफ्नो थातवास छोड्छन्

२० देवीचरण सेह्राई, पूर्ववत्, पृ. ११

२१ लीलबहादुर क्षेत्री, ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ, दो.सं. (काठमाडौं: साझा प्रकाशन, २०५५)

२२ पूर्ववत्

२३ सी.के.श्रेष्ठ (सम्पा.), ‘उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीसँग केही चर्चा परिचर्चा’, हिमाली बेला (गान्तोक: जुन २१-२८, १९८८), पृ. ५

होला ? कतिको रहर पनि हुन सकछ तर धेरैजसोको कुरा अर्कै छ । त्यसको मूलमा छिपेका वेदना र रहस्यलाई नै मैले *बसाई* को कथावस्तु छान्ने ।”^{२४}

लीलबहादुर क्षेत्रीले आफ्ना उपन्यासमा सामाजिक यथार्थलाई प्रमुख विषयवस्तुको रूपमा रोजेका छन् । सामाजिक जीवनलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्न उनी सिद्धहस्त देखिन्छन् । २०२६ सालमा उनको अर्को उपन्यास प्रकाशित भयो - *अतृप्त* । यस उपन्यासमा मानव मनको अतृप्ततालाई देखाउने प्रयास गरिएको छ । यस उपन्यासमा मनोविश्लेषणको भ्रलक पनि पाउन सकिन्छ । क्षेत्रीको *अतृप्त* उपन्यास नायकको रोगी मनको विश्लेषणमा आधारित यथार्थवादी उपन्यास मानिन्छ ।^{२५} मानवीय मनोवृत्तिको यथार्थतालाई उपन्यासकारले यस उपन्यासमा राम्रोसँग प्रस्तुत गरेका छन् । आत्मपरक शैलीमा लेखिएको यो उपन्यास शैली, शिल्प र विषयवस्तुका दृष्टिले *बसाई* का तुलनामा उच्च रहेको छ ।^{२६} *अतृप्त* उपन्यासको कथावस्तुका बारेमा क्षेत्रीको भनाइ यस्तो रहेको छ- “नेपाली साहित्य नेपाली जीवनको दर्पण हो भने आसामका १५ लाख नेपालीको जीवन र तिनको थरथलोको प्रतिविम्ब त्यस दर्पणमा देखा नपर्दा अवश्य नेपाली साहित्यको सर्वाङ्गीण विकासमा बाधा पुगेको छ । त्यसैले आसामको वातावरणमा केही कुरा लेख्ने विचार मेरो मनमा खेलिरहेको थियो र *अतृप्त* को पृष्ठभूमि आसाम नै राख्ने अठोट गरेको छु । घटनाहरू लम्बिएर अवश्य आसामबाहिर काठमाडौं, दिल्ली, हरिद्वार, बदरी, केदार पनि छुन पुगेका छन् ।”^{२७} लेखककै भनाइअनुसार “यस उपन्यासमा मनस्थ चित्रणलाई नै गुरुत्व दिने कुरा मेरो मगजमा घुमेको थियो र त्यही प्रयास गरेको छु ।”^{२८}

लीलबहादुरको तेस्रो उपन्यास *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* (ई. १९८६) हो । यस उपन्यासमा उनले ई.१९८७ को ‘भारतीय साहित्य एकेडेमी पुरस्कार’ प्राप्त गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा उनले आसाममा रहेको ब्रम्हपुत्र नदीका किनारमा रहेका गाउँ बस्तीहरूको यथार्थ चित्रण गरेका छन् ।^{२९} यस उपन्यासमा सामाजिकताका साथै इतिहास तत्वलाई पनि अँगालिएको छ । क्षेत्रीले ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आसामका नेपालीको वीरतालाई देखाउने प्रयास गरेका छन् । यसमा इतिहास पक्ष भए तापनि यथार्थ पक्ष बढी सबल रहेको छ । उनको चौथो उपन्यास ‘प्रतिध्वनी विस्मृतिमा’ हो जसमा उनले आफ्नो

२४ लीलबहादुर क्षेत्री, मेरो प्रयास- बसाई, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५६) पृ. क

२५ मोहन मिश्र, लीलबहादुर क्षेत्रीको ‘बसाई’ उपन्यासमा पात्र-विधान, (त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५८) पृ. ३७

२६ पूर्ववत्

२७ लीलबहादुर क्षेत्री, ‘मेरो भन्नु’, *अतृप्त*, चौ.सं., (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०५०)

२८ पूर्ववत्

२९ लीलबहादुर क्षेत्री, *ब्रम्हपुत्रका छेउछाउ*, दो.सं. (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०५५), पृ. ५

बुबाको जीवनीलाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाएका छन् । भारतीय नेपाली साहित्यमा भारतको पूर्वाञ्चलका सर्वश्रेष्ठ उपन्यासकार मानिने लीलबहादुर क्षेत्रीले नेपाली साहित्यमा हालसम्म उत्कृष्ट चारवटा उपन्यास दिएर आफ्नो नाम उच्च बनाएका छन् । यथार्थवादी उपन्यासका फाँटमा उनी उत्कृष्ट उपन्यासकार मानिन्छन् । नेपालीका अन्य सामाजिक उपन्यासमा सामाजिक यथार्थका साथै थोरबहुत रूपमा आदर्शवादी, स्वच्छन्दतावादी, अतियथार्थवादी प्रवृत्ति पनि पाउन सकिन्छ तर क्षेत्रीका उपन्यासमा विशुद्ध रूपमा सामाजिक यथार्थता पाइन्छ । उनका उपन्यासले पाठकलाई आफ्नो जीवनतर्फ फर्काउन बाध्य गराउँछन् । समाजमा मानिसको जीवन कसरी बित्छ भन्ने कुराको यथार्थ चित्र खिचन क्षेत्री खप्पिस देखिन्छन् । साधारण घटनालाई पनि उपन्यासको विषय बनाएर पाठकको मनलाई समात्न सक्ने कला भएका लीलबहादुर क्षेत्री नेपाली साहित्यका चर्चित उपन्यासकार हुन् ।

२.२.२ कथाकार व्यक्तित्व

उपन्यासका क्षेत्रमा निकै प्रसिद्ध रहेका लीलबहादुर क्षेत्रीले नेपाली साहित्यमा कथाहरू पनि लेखेका छन् । लीलबहादुर क्षेत्री साहित्यका क्षेत्रमा प्रथमतः कथा विधामार्फत नै देखापरेका हुन् । उनको प्रथम प्रकाशित कथा *कर्तव्य* हो जुन लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका सम्पादनमा प्रकाशित हुने पत्रिका 'युगवाणी'मा सन् १९५२ मा प्रकाशित भएको थियो । यसको रचना उनले १९५० तिरै गरेका थिए ।^{३०} उनको *तीन दशक बीस अभिव्यक्ति* कथासङ्ग्रह सन् १९८३ मा प्रकाशित भएको छ जसमा तीस वर्षभित्रमा लेखिएका २० वटा कथाहरू सङ्कलित छन् । उक्त कथासङ्ग्रहका लागि क्षेत्रीले सन् १९८५ को दार्जिलिङले प्रदान गर्ने 'भानु' पुरस्कार प्राप्त गरेका थिए ।^{३१} १४ वर्षको अन्तरालपछि उनको दोस्रो कथासङ्ग्रह *लीलबहादुर क्षेत्रीका कथाहरू* (१९९७) प्रकाशन भयो । यसको प्रकाशन 'नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान'ले गरेको थियो । प्रस्तुत कथासङ्ग्रहमा पहिले विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित १८ वटा कथाहरू समावेश गरिएका छन् । उनी आफ्ना कथामा चरित्रहरूद्वारा सामाजिक जनजीवनलाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछन् । क्षेत्री कथाका फाँटमा पनि यथार्थवादी कथाकारका रूपमा चिनिन्छन् ।

३० रामलाल अधिकारी, 'परिचय कथा र कथाकारको' *तीन दशक बीस अभिव्यक्ति*, (गुवाहाटी: पंकज पल्लव प्रकाशन, सन् १९९३), पृ. १५
३१ अविनाश श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ३८

२.२.३ नाटककार व्यक्तित्व

लीलबहादुर क्षेत्रीले साहित्य साधना गर्ने क्रममा नाटक पनि लेखेका छन् । उनले **दोबाटो** शीर्षकको नाटक लेखेर नाटककारको गरिमा पनि प्राप्त गरे । **दोबाटो** सन् १९६७ मा प्रकाशित भएको थियो । १९६७ मा नै उनले अर्को **माग** शीर्षकको एकाङ्की लेखेका छन् र यो एकाङ्की 'नेपाली एकाङ्कीयात्रामा' सङ्कलित छ । **माग** एकाङ्कीमा निम्नवर्गीय मानिसका इच्छा, आकाङ्क्षा एवम् तज्जन्य समस्याहरूसहित त्यस बेलाको चतुर्दिक् परिवेशको स्पष्ट र सरल अङ्कन गरिएको छ ।^{३२} सन् १९७२ मा उनको अर्को एकाङ्की **पञ्चामृत** शिलाडबाट प्रकाशित हुने 'उषा' पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ । त्यसै गरी वि.सं. २०४४ कार्तिक महिनामा भद्रपुरबाट प्रकाशन हुने 'भानु' पत्रिकामा उनको अर्को एकाङ्की **शुरुको शुरु** प्रकाशित भएको छ । पूर्णाङ्की नाटकतर्फ उनले **दोबाटो** पछि **लक्ष्य** र **हरिश्चन्द्र** मात्र लेखेका छन् ।^{३३}

२.२.४ निबन्धकार व्यक्तित्व

लीलबहादुर क्षेत्रीका निबन्धहरू सङ्कलित रूपमा आएका छैनन् । उनका निबन्धहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् । उनको पहिलो निबन्ध पटनाबाट प्रकाशित 'नेपाल सन्देश' पत्रिकामा प्रकाशित भएको **कामाख्या मन्दिर** (सन् १९६२) हो ।^{३४} उनका निबन्धहरू आत्मपरक, व्यक्तिपरक एवम् वस्तुपरक खालका हुन्छन् । त्यसै गरी उनका निबन्ध समसामयिक समस्यामाथि पनि विशेष आधारित छन् । नेपाली साहित्यलाई अहिलेसम्म उनले लगभग ५०/५५ वटा निबन्धहरू दिइसकेका छन् ।^{३५} लीलबहादुर क्षेत्रीले **तीज** शीर्षकको निबन्ध लेखेर सन् १९८३ मा 'दियालो' पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् ।^{३६} उनका छरिएर रहेका केही प्रमुख निबन्धहरू यसप्रकार रहेका छन् -

३२ रामलाल अधिकारी, पूर्ववत्

३३ भवानी घिमिरे, भानु, (भद्रपुर: २४१०१२०४४)

३४ देवीचरण सेढाई, पूर्ववत्, पृ. २५

३५ तीर्थराज फूयाँल, पूर्ववत्, पृ. १९

३६ अविनाश श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ३८

क्रम	शीर्षक	पत्रिका	प्रकाशन
(१)	कामाख्या मन्दिर,	'नेपाल सन्देश', पटना	सन् १९६२
(२)	आसामको नेपाली भाषा र त्यसको साहोगाहो	'भानु', भद्रपुर	सन् १९६२
(३)	दशैंको टीका	'नेपाल सन्देश', पटना	सन् १९६२
(४)	भानुभक्त	'हाम्रो ध्वनि', गौहाटी	सन् १९७४
(५)	लीगबाट सम्मेलनसम्म	"	सन् १९७६
(६)	सिक्किमको एक फन्को	"	सन् १९७८
(७)	सरसल्लाहको राज्य	"	सन् १९७९
(८)	पूर्वाञ्चलमा नेपाली पत्रकारिता	"	सन् १९८०
(९)	भानुसालिक अनावरण समारोह	'नवपथ', गान्तोक	सन् १९८३
(१०)	गान्तोकमा केही उपलब्धि केही विचार	" "	सन् १९८३
(११)	गुवाहाटीको पहिलो भानु जयन्ती	'भानुस्मारिका', गौहाटी	सन् १९८५

२.२.५ कवि व्यक्तित्व

लीलबहादुर क्षेत्रीले १५/१६ वर्षको उमेरदेखि नै कविता पनि लेख्न थालेका हुन् । उनको प्रथम प्रकाशित कविता *शिवस्तुति* हो र यो कविता सन् १९४९ मा प्रकाशित भएको थियो ।^{३७} धर्मप्रति आस्था राख्ने लीलबहादुर क्षेत्रीले आमा-बुबाबाट प्रेरणा पाएर यो कविता लेखेका थिए । यसमा उनले शिवको स्तुति गरेका छन् । त्यस्तै सन् १९५७ मा देहरादुनबाट क्षेत्रीको *जीवनचक्र* कविता प्रकाशित भएको थियो । त्यस समयमा क्षेत्रीलाई सबभन्दा मनपर्ने विधा कविता नै थियो ।^{३८}

उपर्युक्त तथ्यहरूलाई हेर्दा लीलबहादुर क्षेत्रीलाई नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभाका रूपमा पाउन सकिन्छ । उनले उपन्यास, निबन्ध, कथा, नाटक र कविता जस्ता साहित्यका प्रमुख विधाहरूमा कलम चलाएका छन् । नेपाली उपन्यास विधामा

^{३७} पूर्ववत्

^{३८} तीर्थराज फ्याँल, पूर्ववत्, पृ. २१

उनी प्रतिभाशाली व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन् । यही विधाबाट नै उनी नेपाली साहित्यका फाँटमा चर्चित बन्न पुगेका हुन् । यसबाहेक अरू विधामा पनि उनले कलम मात्र चलाएनन् उत्कृष्ट रचनाहरू लेखेर उनी सम्मानित समेत भएका छन् । यसरी साहित्यका विभिन्न विधामा हात हालेर उनले आफूलाई नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभाका रूपमा चिनाएका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

लीलबहादुर क्षेत्रीको औपन्यासिक यात्रा र प्रवृत्तिहरू

३.१ औपन्यासिक यात्रा

उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्री स्कूले जीवनदेखि नै साहित्यको सृजना र साधनामा लाग्दै आएको पाइन्छ । उनले कक्षा ९ मा पढ्दा नै *विरह* नामको उपन्यास लेखेका थिए । तर सो उपन्यास प्रकाशित भएको पाइँदैन । उनका हालसम्म प्रकाशित औपन्यासिक कृति हुन् - *बसाइँ* (२०१४), *अतृप्त* (२०२६), *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* (२०४३) र *प्रतिध्वनि विस्मृतिमा* (२०६२) । यिनै प्राप्त औपन्यासिक कृतिलाई आधार मानेर उनको औपन्यासिक यात्राको चरण विभाजन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी हेर्दा उनको औपचारिक औपन्यासिक यात्रा वि.सं. २०१४ देखि सुरु भएर हालसम्म अर्थात् करिब पाँच दशकसम्म विस्तारित भएको देखिन्छ । क्षेत्रीको यो पाँच दशक लामो औपन्यासिक यात्रालाई प्रवृत्तिका आधारमा निम्नानुसारका ३ चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

- (१) प्रथम चरण (वि.सं. २०१४ - २०२५)
- (२) द्वितीय चरण (वि.सं. २०२६ - २०४२)
- (३) तृतीय चरण (वि.सं. २०४३ - हालसम्म)

(क) प्रथम चरण (वि.सं. २०१४ - २०२५)

बसाइँ (२०१४) लीलबहादुर क्षेत्रीको पहिलो उपन्यास हो । यसै उपन्यासबाट उनको औपन्यासिक यात्राको सुरुवात भएको हो । यो ७२ पृष्ठमा संरचित लघु आकारको उपन्यास हो । नेपाल तथा आसामको आई.ए. तहको पाठ्यक्रममा समावेश गरिएको यो उपन्यास क्षेत्रीका उपन्यासहरूमध्ये सबैभन्दा चर्चित र लोकप्रिय उपन्यास हो । *बसाइँ* उपन्यासका सम्बन्धमा स्वयम् क्षेत्रीको विचार यस्तो रहेको पाइन्छ -

“साहित्यकारहरूमाभ्र आज ‘बसाइँ’ र ‘लीलबहादुर क्षेत्री’ पर्यायवाची शब्दजत्तिकै बन्न पुगेका छन् । यसभन्दा ठूलो पुरस्कार मेरा निमित्त अरू केही हुन सक्दैन र म गौरवान्वित छु ।”^१ नेपालको पूर्वी पहाडी क्षेत्रमा बसेका गाउँले गरिब गुरुवाहरूका

^१ लीलबहादुर क्षेत्री, ‘बसाइँ देखि ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ’, *समकालीन साहित्य*, (बर्ष ३, अङ्क १, पूर्णाङ्क ९, २०४९), पृ. ४०

आर्थिक तथा सामाजिक समस्या र सामन्ती वर्गले उनीहरूमाथि गरेको शोषण, उत्पीडन र त्यसको फलस्वरूप बसाइँ हिँड्न बाध्य भएका लाखौंलाख नेपालीहरूको वास्तविक चित्रण **बसाइँ** उपन्यासले गरेको छ । यो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा देखापरेको छ । यसमा गाउँले नेपाली समाजको वस्तुपरक चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएर त्यहाँको समाजव्यवस्था र दयनीय आर्थिक स्थितिका कारणबाट देखापरेका समस्याहरूसँग सङ्घर्षरत निम्नवर्गका जनता अन्त्यमा उपायहीन भएर बसाइँ सर्नुपर्ने बाध्यतामा पुगेको चित्रण वस्तुपरक एवम् कलात्मक रूपमा गरिएको छ ।

बसाइँ उपन्यासमा मुख्य रूपमा निम्नवर्गीय समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने धनबहादुर बस्नेतको पारिवारिक कथा प्रस्तुत गरिएको छ भने सहायक कथाका रूपमा धनेकै बहिनी भुमा र रिक्टेको प्रेमकथा प्रस्तुत गरिएको छ । एकातिर आर्थिक कारणबाट देखापरेको समस्या र अर्कातिर सामाजिक कारणबाट देखापरेको समस्यालाई विषयवस्तु बनाएर आर्थिक र सामाजिक समस्याको संयोजन गरी प्रस्तुत उपन्यासलाई मर्मस्पर्शी बनाइएको छ । उपन्यासमा देखापरेका समस्याहरूको समाधान नदेखाई निम्नवर्गका ती समस्याहरूलाई समस्यामै छाडिदिनुले नै यस उपन्यासमा उपन्यासकारको विशुद्ध सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिलाई स्पष्ट पार्दछ । लीलबहादुर क्षेत्रीको **बसाइँ** उपन्यास दुर्भाग्यपूर्ण विधिको विधान मानिएको नेपालीहरूको विस्थापनमा आधारित वास्तविकताको चित्राङ्कन हो ।^२ पहाडी जीवनकै समस्या उद्घाटित गर्नका निम्ति पात्रहरूका विविध समस्या, विवशता, दुर्बलता र विपन्नताको चित्रण गर्दै मूलतः सामाजिक शोषण, भाग्यवाद र सामाजिक सङ्कीर्णताका माझ अड्याइएका दलित र शोषित मानिसहरूको याथार्थिक कथा नै **बसाइँ** उपन्यास हो ।^३ यस उपन्यासमा देशकाल, वातावरण र परिवेशअनुकूल पात्रको छनोट गरिएको छ । ग्रामीण समाजको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने पात्रको छनोट यसमा गरिएको छ । पूर्वी पहाडी समाजको प्राकृतिक, सामाजिक, आर्थिक वस्तुस्थितिको चित्रण **बसाइँ** उपन्यासमा पाइन्छ । साहित्यिक लेख्य भाषाभन्दा ग्रामीण बोलीचालीको नेपाली भाषालाई प्राथमिकता दिइएको यस उपन्यासमा नेपालका पूर्वी पहाड र भारतको उत्तरपूर्वाञ्चलमा बोलिने भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । यसरी सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास **बसाइँ**का माध्यमद्वारा लीलबहादुर क्षेत्रीले निश्चय नै

^२ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकारहरू, तृ.सं., (ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०५२) पृ. २६५

^३ ईश्वर बराल (सम्पा.), नेपाली साहित्यकोश, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५५) पृ. १५१

समकालीन समाजका बाध्यता, विवशता र जल्दाबल्दा आर्थिक समस्याहरूलाई केलाएर सर्वसाधारण जनताको मर्म र धुकधुकी छाम्ने काम गरेका छन् । **बसाइँ** आकारमा सानो भईकन पनि विषयवस्तुका दृष्टिले गहन तथा व्यापक अनि उपन्यास कलाका दृष्टिले सशक्त र आकर्षक पनि छ । कथावस्तुको संयोजन, विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरण, सरस र सरल भाषाशैली, पात्रअनुसारको संवाद आदिले **बसाइँ** उपन्यास उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ । यस चरणमा क्षेत्रीले **बसाइँ** बाहेक अरू उपन्यास लेखेको देखिँदैन ।

२. दोस्रो चरण (वि.सं. २०२६ - २०४२)

लीलबहादुर क्षेत्रीको औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरण **अतृप्त** (२०२६) उपन्यासबाट सुरु भएको हो । दोस्रो चरणमा प्रवेश गरेपछि क्षेत्रीले पहिलो चरणमा अँगालेको सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिलाई छोडेर मनोवैज्ञानिक यथार्थवादलाई अँगालेका छन् । पहिलो चरणमा उनले उपन्यासको विषयवस्तुमाथि जोड दिएका छन् भने दोस्रो चरणमा उनले चरित्रलाई बढी जोड दिएका छन् । दोस्रो चरणमा लेखिएको उनको **अतृप्त** चरित्रप्रधान उपन्यास हो । आत्मपरक शैलीमा लेखिएको यस उपन्यासमा क्षेत्रीले मान्छेका वैयक्तिक मानसिकताको यथार्थलाई उद्घाटित गर्न खोजेका छन् । **अतृप्त** उपन्यास नायक मेघराजको जीवनमा देखापरेका बाह्यान्तरिक घटनाहरूको विश्लेषण हो । मेघराज फौजी वातावरणमा हुर्केको एक शिक्षित युवक हो । फौजी दाजुसँग रहेर नारी संसर्गबाट टाढा भएको उसको असन्तुलित मानसिकता र हीनत्व भावनाको प्रतिफलस्वरूप मेघराजमा देखापरेका चारित्रिक विशेषताहरूको प्रस्तुतीकरण नै यस उपन्यासको मूल विषयवस्तु रहेको छ । सर्वगुणसम्पन्न एउटी सुन्दरी जीवनसाथीको कल्पना गर्ने मेघराज आफ्नी विवाहिता पत्नी सुधाबाट सन्तुष्ट नभएर आफ्नो अतृप्तिलाई तृप्त पार्न धेरै नारीहरूसँग लहसिन पुग्दछ । अन्तिमसम्म पनि ऊ अतृप्त अनुभव गरिरहन्छ । यसरी असन्तुलित तथा असंयमित युवा मानसिकताका कारण यौनवासनाको शिकार भई आफ्नो जीवनकै अस्तित्व गुमाउन पुगेका मानवीय चरित्रको चित्रण गर्ने प्रयत्न उपन्यासकार क्षेत्रीले यस उपन्यासमा गरेको पाइन्छ ।

लीलबहादुर क्षेत्रीको दोस्रो चरणको यो उपन्यासमा मुख्य रूपमा आसामको पृष्ठभूमिको चित्रण गरिएको छ । कार्यव्यापार बह्रदै जाँदा परिवेश लम्बिएर आसामबाहिर विभिन्न सहरहरूसम्म पुगेको देखिन्छ । उपन्यासको पृष्ठभूमिका सन्दर्भमा स्वयम् लेखकीय भनाइ यस्तो रहेको छ - “आसामका १५ लाख नेपाली जीवन र तिनको

थरथलोको प्रतिविम्ब *अतृप्त* उपन्यासमा उतार्ने र *अतृप्त* को पृष्ठभूमि नै विस्तृत आसाम राख्ने अठोट गरेको छु ।”^५ तर यो लेखकीय भनाइलाई सहज रूपमा स्वीकार्न सकिन्न । आसामका अधिकांश नेपालीहरू गाउँमा बस्छन् र खेती किसानी गरेर आफ्नो जीविका चलाउँछन्, तर यस उपन्यासमा कुनै ग्रामीण बस्तीको चित्रण छैन जहाँ मेघराज पुगेको छ । यसमा त शिलाङ, गुवाहाटी, डिगबोइ जस्ता आसामका मुख्य मुख्य सहरमा मेघराजलाई पुऱ्याई त्यहाँको परिवेशको मात्र चित्रण गरिएको छ । उपर्युक्त ३ वटा सहरमा नायक मेघराजलाई ङुलाउँदैमा विस्तृत आसामको चित्रण यस उपन्यासमा भएको छ भन्न सकिँदैन । उपन्यासको अन्त्यतिर भूपालद्वारा त्यहाँको नेपाली इतिहासको वर्णन गर्नुबाहेक नेपालीहरू बस्ने गाउँबस्तीलाई यस उपन्यासले यथार्थ रूपमा देखाउन सकेको छैन । आसामको नेपाली जीवन र थरथलोको व्यापक चित्रण गर्नुपर्दा अवश्य पनि मेघराजलाई नेपालीहरू बस्ने अधिकांश गाउँ बस्तीमा पुऱ्याउनुपर्ने थियो ।

अतृप्त उपन्यासमा जीवनको चारित्रिक, वैयक्तिक र असन्तुलित मानसिकताको रेखाङ्कन गर्ने काम भएको छ । जीवनमा बेला बखत आउने उग्र नैराश्य र उराठलागदो अतृप्तिका स्वाभाविक गतिविधिलाई *अतृप्त*ले औँल्याएको छ ।^६ औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरणमा लेखिएको *अतृप्त* उपन्यासमा क्षेत्रीले मान्छेमा हुने वैयक्तिक कमीकमजोरीलाई प्रस्तुत गरेका छन् । मान्छे सर्वगुणसम्पन्न हुँदैन । ऊ दया, माया, प्रीति, काम, क्रोध, हिंसा, ईर्ष्या आदि राम्रा नराम्रा गुणहरूले भरिएको हुन्छ भन्ने यथार्थ चित्रण *अतृप्त* मा पाइन्छ ।^७ जीवनको चारित्रिक वैचित्र्य र असन्तुलित मानसिकताको प्रदर्शन गर्ने काम *अतृप्त*मा भएको छ । यसमा नायक कहिल्यै, कुनै क्षण पनि तृप्त हुँदैन । त्यसैले *अतृप्त* कहिल्यै नमेटिने प्यासको कथा हो ।^८ एउटा चरित्रलाई प्रस्तुत गरेर सम्पूर्ण मानवमनको विश्लेषण गरिएको यो व्यक्तिवादी र कल्पनाप्रधान उपन्यास हो तापनि यसमा मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी धाराको प्रयोग गरेर मानिसको मनको अध्ययन गरिएकाले यसलाई मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास भन्न सकिन्छ ।

आफ्नो औपन्यासिक दोस्रो चरणको यस उपन्यासमा लीलबहादुर क्षेत्रीले सहरिया परिवेशलाई नै मुख्य रूपमा अँगालेका छन् । यसमा क्षेत्रीले प्रायः शिक्षित पात्रको प्रयोग

^५ लीलबहादुर क्षेत्री, 'मेरो भन्नु', *अतृप्त*, चौ.सं., (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०५०)

^६ तारानाथ शर्मा, 'चर्चा एउटा उपन्यासको', मधुपर्क, (बर्ष २, अङ्क ७, २०२६), पृ. ४१

^७ शिव रेग्मी, 'अतृप्त उपन्यासको एक विवेचना' रूपरेखा, (बर्ष १२, अङ्क ७, पूर्णाङ्क १२७, मङ्सिर २०२८), पृ. १७

^८ चन्द्रेश्वर दुवे, 'नेपाली साहित्यमा उत्तरपूर्वाञ्चलको योगदान', नेपाली साहित्यः एक सर्वेक्षण, (आसाम : ज्योति प्रकाशन, २०३८), पृ. ११४

गरेका छन् । आत्मकथात्मक तथा संस्मरणात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासमा गुण र दोषले युक्त मानिसलाई निष्पक्ष रूपमा पाठकसमक्ष उभ्याई मानिसमा हुने वैयक्तिक कमीकमजोरीलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । निष्कर्षमा भन्दा औपन्यासिक शैली, शिल्प र विषयवस्तुका दृष्टिले *अतृप्त* उपन्यास उनको पहिलो चरणको *बसाइँ* उपन्यासभन्दा निकै उच्च रहेको छ । यस चरणमा पनि क्षेत्रीले *अतृप्त* बाहेक अर्को उपन्यास लेखेको देखिँदैन ।

३) तेस्रो चरण (वि.सं. २०४३ - हालसम्म)

लीलबहादुर क्षेत्रीको औपन्यासिक यात्राको तेस्रो चरण वि.सं. २०४३ सालमा *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* उपन्यासको प्रकाशनपछि सुरु हुन्छ । उनको यो उपन्यास नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा उत्कृष्ट उपन्यास मानिन्छ । ‘भारतीय साहित्यिक एकादमी’ पुरस्कारद्वारा पुरस्कृत यो उपन्यास प्रवासी नेपालीहरूको जनजीवनमा केन्द्रित छ । खास गरेर पुस्तौँपुस्तादेखि बसोबास गर्दै आएका र लाखौँको सङ्ख्यामा रहेका आसामे नेपालीहरूको जनजीवन, उनीहरूका सुख-दुःख, विभिन्न समस्या, विवशता र बाध्यताहरूका साथै सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा साँस्कृतिक लगायतका विविध पक्षको वर्णन गर्ने उद्देश्यले लेखिएको छ । यस उपन्यासमा इतिहास तत्त्वको पनि प्रधानता पाइन्छ । नेपालको तत्कालीन समयमा आर्थिक तथा सामाजिक समस्याहरूको थिचोमिचोमा परी प्रवासिने क्रममा आसाम पुगेका र आसामको ब्रम्हपुत्र नदीको छेउछाउमा खेती किसानि र पशुपालन गरी जीविकोपार्जन गर्ने नेपालीहरूको साथै असमिया जाति र नेपालीहरूका बीचमा रहेको सम्पर्क तथा त्यहाँको प्रमुख नदी ब्रम्हपुत्रले उनीहरूको जीवनमा पारेको प्रभावलाई मुख्य विषयवस्तुका रूपमा लिएर लेखिएको *ब्रम्हपुत्रका छेउछाउ* उपन्यासमा आसामका स्थानीय नेपालीहरूको सङ्घर्षशील जीवनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । आसामका नेपालीहरूको वीरता देखाउने काम पनि यस उपन्यासमा भएको छ । यस उपन्यासको भूमिका लेख्ने क्रममा भवानी घिमिरेले यसरी सङ्केत गरेका छन् - “यसलाई आसामका नेपालीहरूको सङ्घर्षको औपन्यासिक शिलालेख भन्न सकिन्छ । यसमा निःसन्देह ब्रम्हपुत्र छेउछाउका नेपालीहरूको जीवनसङ्घर्ष टड्कारो भएर परिलक्षित छ । मूलतः सन् १९४१/४२ देखि १९६७ सम्मको कालखण्डमा घटेका त्यहाँका आञ्चलिक तथा राष्ट्रिय स्तरका कतिपय सत्य

घटनाहरूलाई चित्रण गरेर त्यहाँको इतिहासलाई प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य हो ।

लीलबहादुर क्षेत्रीको औपन्यासिक यात्राको तेस्रो चरणमा प्रकाशन भएको अर्को उपन्यास हो - *प्रतिध्वनि विस्मृतिमा* । यो २०६२ सालमा प्रकाशित भएको हो । २४८ पृष्ठमा आबद्ध यस उपन्यासको प्रकाशन गुवाहाटी, आसामबाटै भएको हो । सेनानिवृत्त पुलिस प्रेमबहादुरको जीवनीमा आधारित यस उपन्यासले यथार्थमा आधारित विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरेको छ । नेपालको धनकुटाबाट आसाम पुगी गाईवस्तुको हेरविचार गर्दै फ्रन्डै पैतीस वर्ष लामो जीवन पुलिसमा भर्ना भई व्यतीत गरेका प्रेमबहादुरको जीवनकथालाई यसले प्रस्तुत गरेको छ । कमन्डिङ अफिसरसम्म बन्न पुगेका प्रेमबहादुर क्षेत्रीका कथा र व्यथा यस उपन्यासका विषय हुन् । त्यति मात्र होइन गुवाहाटीदेखि शिलाङसम्मको भौगोलिक, सामाजिक, ऐतिहासिक र सांस्कृतिक पक्षका विविध सन्दर्भलाई यस उपन्यासमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।^५

सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित प्रस्तुत उपन्यासमा आसामे भूमिमा गाईवस्तु पाल्ने, घर-भवन बनाउने, भाषा-संस्कृतिको जगेर्नामा सक्रिय रहने प्रवासिएका नेपालीहरूको एकताबद्ध र संस्थाबद्ध हुने स्वभाव र क्रियाकलापको वर्णन गरिएको छ । तत्कालीन राजनैतिक वातावरणलाई देखाउँदै त्यतिखेर भारतमा कायम रहेको अङ्ग्रेजहरूको शासन त्यहाँका महाप्रलय, स्वतन्त्रतासङ्ग्राम, दोस्रो विश्वयुद्ध, त्यसपछि विशृङ्खलित समाज र ती सबै ऐतिहासिक सन्दर्भमा नेपालीहरूले भोग्नुपरेका दुःखपीडा र आसाममा नेपालीहरूले गरेका योगदानका बारेमा उपन्यासमा चर्चा गरिएको छ । आफ्ना पूज्य पिता प्रेमबहादुर क्षेत्री र माता पवित्रादेवीको स्मृतिमा समर्पित मात्रै नभएर उनीहरूको जीवनसङ्घर्षमा आधारित प्रस्तुत उपन्यासले आफ्नै विशेषता बोकेको छ । आफ्ना पिता प्रेमबहादुरको जीवनकथालाई जीवित अवस्थामा नै जस्ताको तस्तै टिपेर, उतारेर राख्ने अनि त्यसलाई औपन्यासिक शिल्पमा आबद्ध गर्ने उत्साह र जाँगर देखाउने लीलबहादुरको यो प्रयास सार्थक एवम् सराहनीय छ ।

नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीको आफ्नै किसिमको विशिष्ट स्थान छ । प्रस्तुत उपन्यासको अन्त्यमा लेखकले- “ ध्वनिभिन्न सत्य पनि, असत्य

^५ घट्टराज भट्टराई, 'उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्री र उनको पछिल्लो उपन्यास प्रतिध्वनि विस्मृतिमा' समकालीन साहित्य, (वर्ष १५, अङ्क १, २०६२) पृ. १२७-१२९ ।

पनि र तथ्य पनि, अतथ्य पनि छ, वास्तव पनि छ, कतै अवास्तव पनि लाग्छ । यी सबै कुरा उपन्यासमा प्रतिबिम्बित छन् । यो उपन्यास विस्तृत रूपमा छरिएका ध्वनिहरूको हो र यो हृदयशर्षी छ” भनेका छन् । जे होस् दुईवटा उपन्यास प्रस्तुत गरेर क्षेत्रीले आफ्नो औपन्यासिक यात्राको तेस्रो चरणलाई उल्लेख्य तुल्याएका छन् । सङ्ख्यात्मक दृष्टिले मात्र नभएर यस चरणमा **ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ** जस्तो इतिहास तत्त्वलाई पनि समेटेर लेखिएको उपन्यास प्रस्तुत गरेर लीलबहादुर क्षेत्रीले आफ्नो औपन्यासिक यात्रालाई सार्थक तुल्याएका छन् ।

लीलबहादुर क्षेत्रीको औपन्यासिक यात्राको प्रथम र तृतीय चरण नेपाली समाजको याथार्थिक चित्रणको धरातलमा उभिएको पाइन्छ । स्वयम् लेखककै भनाइमा पहिलो चरणको **बसाइँ** उपन्यास र तेस्रो चरणको **ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ** उपन्यास एक अर्कासँग सम्बन्धित देखिन्छन् । लेखककै भनाइअनुसार- “मैले **ब्रम्हपुत्रका छेउछाउ**लाई मनमनै **बसाइँ**को दोस्रो खण्ड मानेँ । बसाइँ सरेर हिँडेपछि नेपालीहरूले भोगेको जीवन र उनीहरूका सङ्घर्षलाई यसमा चित्रण गर्ने अठोट गरें ।”^९ यसरी क्षेत्रीको **ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ** उपन्यासलाई नेपालबाट प्रवासिएका नेपालीहरूको सङ्घर्षशील ऐतिहासिक जनजीवनको चित्रणका साथै सामाजिक तथा आर्थिक स्थितिको चित्रण मान्न सकिन्छ । पुरानो रूढीवादी परम्परा र आधुनिक सभ्यता बीचको द्वन्द्वलाई देखाएर समाजको उन्नतिका निमित्त जनसाधारणलाई सचेत गराउन खोज्ने प्रयास लेखकले यस उपन्यासमा गरेका छन् ।

नेपालको पूर्वी पहाड तेह्रथुममा बस्ने मानवीर कार्की त्यस बेलाको समाज व्यवस्थामा दुःख र गरिबीको चापमा परेर बिदेसिने क्रममा एकैपटक ब्रम्हपुत्रका छेउछाउमा गोठालो हुन पुग्दछ । त्यहाँ मानवीरको परिवारले आ-आफ्नो जीवन धान्ने क्रममा भोगेका दुःखसुख, सङ्घर्ष र विवशता, बाध्यताहरूका साथै आसामका रैथाने नेपालीहरूको अवस्था एवम् मानवीरको छोरो गुमानेको सङ्घर्षशील जीवनको चित्राङ्कन यस उपन्यासमा गरिएको छ । क्षेत्रीले स्थानीय वातावरण र परिवेशअनुसार यस उपन्यासको शीर्षक चयन गरेका छन् । यस उपन्यासमा ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको छ । **अतृप्त** उपन्यासमा चाहिँ विकृत युवा मानसिकताको सङ्घर्षलाई देखाइएको छ भने **बसाइँ** उपन्यासमा आर्थिक जटिलता, विकृतिपूर्ण सामाजिक संस्कार र शोषणका

^९ लीलबहादुर क्षेत्री, ‘बसाइँ देखि ब्रम्हपुत्रका छेउछाउसम्म’ समकालीन साहित्य, पूर्ववत्

कारण आफ्नो जन्मभूमि छोडेर बसाइँ सर्न बाध्य भएका नेपालीहरूको कारुणिक कथा पाइन्छ । क्षेत्रीको *प्रतिध्वनि विस्मृतिमा* नामक चौथो उपन्यासमा चाहिँ सामाजिक धरातललाई टेकेर वैयक्तिक घटनाहरूको यथार्थ प्रस्तुति गरिएको छ । यसरी क्षेत्रीले आफ्नो औपन्यासिक यात्राको ३ चरणमा उपर्युक्त चारवटा उपन्यास लेखेका छन् र ती चारवटै उपन्यास यथार्थवादी छन् । यी चारवटा उपन्यासमध्ये तेस्रो चरणको *ब्रम्हपुत्रका छेउछाउ* क्षेत्रीको उत्कृष्ट उपन्यास मानिन्छ । तर लोकप्रियताको दृष्टिले चाहिँ क्षेत्रीको पहिलो उपन्यास *बसाइँ* नै सर्वाधिक लोकप्रिय रहेको देखिन्छ ।

३.२ औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू

लीलबहादुर क्षेत्रीका हालसम्म चारवटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन् - *बसाइँ* (२०१४), *अतृप्त* (२०२६), *ब्रम्हपुत्रका छेउछाउ* (२०४३) र *प्रतिध्वनि विस्मृतिमा* (२०६२) । यिनै प्रकाशित ४ वटा उपन्यासका आधारमा उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूलाई केलाउन सकिन्छ । समग्रमा हेर्दा उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू निम्नानुसारका रहेका छन् -

(१) यथार्थवादी प्रवृत्ति

लीलबहादुर क्षेत्री यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । उनका उपन्यासमा विशुद्ध यथार्थवादी प्रवृत्ति पाइन्छ । यथार्थवादका दुई पक्ष रहेका छन् - (क) सामाजिक यथार्थवाद र (ख) मनोवैज्ञानिक यथार्थवाद । उनको पहिलो र तेस्रो चरणमा लेखिएका *बसाइँ*, *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* र *प्रतिध्वनि विस्मृतिमा* उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी धारामा लेखिएका उपन्यास हुन् भने दोस्रो चरणमा लेखिएको *अतृप्त* मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी धारामा लेखिएको उपन्यास हो । *बसाइँ* र *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादी विषयवस्तु प्रस्तुत भएको छ भने *अतृप्त*मा व्यक्तिगत मनोविश्लेषणात्मक यथार्थलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । सामाजिक यथार्थ वा मनोवैज्ञानिक यथार्थ जुनसुकै भए पनि क्षेत्रीका उपन्यासमा यथार्थवादी प्रवृत्ति पाउन सकिन्छ । उनका उपन्यासको कथावस्तुमा, पात्र प्रयोगमा, परिवेशमा, भाषाशैली र संवाद लगायतका सबै पक्षमा यथार्थता पाउन सकिन्छ ।

यथार्थवादी लेखकले समाजका शोषित, पीडित र आर्थिक दृष्टिले विपन्न वर्गका समस्याहरूलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गर्दछ । क्षेत्रीले नेपाली समाजका दीनहीन, शोषित,

पीडित गरिब वर्गका समस्याका साथै सामाजिक कुसंस्कार जस्ता पक्षलाई पनि आफ्ना उपन्यासमा देखाउन खोजेका छन् । क्षेत्रीले *बसाइँ*, *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* र *प्रतिध्वनि विस्मृतिमामा* मुख्यतः निम्नवर्गीय नेपालीहरूका सामाजिक र आर्थिक समस्याहरूलाई टिपेर उनीहरूको यथार्थ जीवनलाई देखाउने प्रयास गरेका छन् । *अतृप्त* उपन्यासमा भने उनले व्यक्ति मानसिकताको यथार्थलाई देखाउने प्रयास गरेका छन् । *अतृप्त* उपन्यास समाजपरक नभएर यसलाई मानसिक वृत्तिहरूको कथा मान्न सकिन्छ । यसरी क्षेत्रीले यथार्थवादको प्रयोग सामाजिक सन्दर्भमा मात्र नभएर वैयक्तिक सन्दर्भमा पनि गरेका छन् । उनको उपन्यास लेखनको मुख्य प्रवृत्ति नै यथार्थवादी प्रवृत्ति हो ।

२) वैयक्तिक र प्रतिनिधि दुवै प्रकारका पात्रको प्रयोग

लीलबहादुर क्षेत्रीको औपन्यासिक यात्राको पहिलो र तेस्रो चरणका उपन्यास *बसाइँ* र *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ*मा प्रतिनिधि पात्रको प्रयोग गरिएको छ भने दोस्रो चरणको उपन्यास *अतृप्त*मा चाहिँ वैयक्तिक पात्रको प्रयोग गरिएको छ । *बसाइँ* उपन्यासका धने, मैना, नन्दे ढकाल, बैदार बाजे आदि समाजका प्रतिनिधि पात्र हुन् भने *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* उपन्यासका मानवीर कार्की, जुरेली, गुमाने, मालती, डायरी महाजन, टोपे मास्टर आदि समाजका प्रतिनिधि पात्र हुन् । *अतृप्त* उपन्यासमा भने प्रायः सबै वैयक्तिक पात्र प्रस्तुत गरिएका छन् । यसरी क्षेत्रीले आफ्ना उपन्यासमा वैयक्तिक र प्रतिनिधि दुवै थरी पात्रको प्रयोग गरेका छन् ।

३) कथावस्तुअनुसार पात्रको प्रयोग

लीलबहादुर क्षेत्री आफ्ना उपन्यासमा कथावस्तु, वातावरण, स्थान, काल र परिवेशअनुसार पात्र चयन गर्न सिपालु छन् । उनका उपन्यासका पात्र कथावस्तु, परिवेश र स्थानकाल, वातावरणअनुसार शिक्षित/अशिक्षित, सत्/असत्, धनी/गरिब तथा परिवेश वातावरणअनुसार विभिन्न जात-जातिका सुहाउँदा किसिमका रहेका छन् । सामाजिक यथार्थलाई विषयवस्तु बनाइएको उपन्यासमा सत्/असत्, धनी/गरिब, शिक्षित/अशिक्षित सबै खालका पात्रको प्रयोग गरिएको छ । *बसाइँ* उपन्यासमा सत् पात्रको रूपमा धने, मैना, मोटे कार्की आदि देखापर्छन् भने असत् पात्रका रूपमा नन्दे ढकाल, बैदार बाजे पर्दछन् । त्यस्तै *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* उपन्यासमा मानवीर गुरुड, काकती बाबु, गुमाने, टोपे मास्टर आदि सत् पात्र हुन् भने डायरी महाजन, घोर्साने काइँलो, हरेन आदि असत् पात्र हुन् । त्यस्तै ग्रामीण परिवेशमा क्षेत्रीले अशिक्षित पात्रको

प्रयोग गरेका छन् । ग्रामीण परिवेशमा लेखिएको **बसाइँ** उपन्यासमा धने, मैना, भुमा आदि सबै अशिक्षित पात्र छन् । त्यस्तै सहरिया परिवेशमा लेखिएको **अतृप्त** उपन्यासमा प्रायः सबै पात्रहरू शिक्षित छन्, जागिरे छन् । ग्रामीण क्षेत्रमा विद्यमान शोषक, सामन्तलाई देखाउनका लागि **बसाइँ**मा नन्दे ढकाल, बैदार बुढा आदि पात्रको सृजना गरिएको छ भने **ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ**मा डायरी महाजन जस्ता शोषक सामन्तलाई उपस्थित गराइएको छ ।

४) सङ्क्षिप्त र सार्थक शीर्षक चयन

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासका शीर्षकहरू सङ्क्षिप्त र सार्थक हुन्छन् । उनका उपन्यासमा एक शब्दका शीर्षकको चयन गरिएको हुन्छ र त्यसले उपन्यासको सम्पूर्ण सारवस्तुलाई समेटेको हुन्छ । **बसाइँ** शब्दले जुन अर्थ प्रतीत गराउँछ **बसाइँ** उपन्यासको कथावस्तुले त्यही बुझाउँछ । यसमा उपन्यासका प्रमुख पात्र समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दागर्दै अन्त्यमा हारेर बसाइँ हिँड्न बाध्य भएका छन् । त्यस्तै 'अतृप्त' शब्दले तृप्ति नभएको भन्ने अर्थ बुझाउँछ । **अतृप्त** उपन्यासको नायकले पनि कुनै कुराबाट तृप्ति नपाएर अन्त्यसम्म पनि अतृप्तकै अनुभव गरिरहेको देखाइएको छ । ब्रम्हपुत्र नदीको छेउमा बस्ने नेपालीहरूको जीवनकथालाई लिएर लेखिएको **ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ** उपन्यासको शीर्षकले नै उपन्यासको कथावस्तुका बारेमा अनुमान गर्न सकिन्छ । यसरी उपन्यासको सारवस्तुलाई एउटै शब्दमा खुलाउन सक्ने सार्थक र सङ्क्षिप्त शीर्षक रोज्नु क्षेत्रीको मुख्य प्रवृत्ति हो ।

५) प्रवासी नेपालीहरूको समस्याको चित्रण

लीलबहादुर क्षेत्री भारतको आसाममा बस्ने भएकाले उनले त्यहीँका नेपालीहरूले भोग्नुपरेका समस्याहरूको चित्रण आफ्ना उपन्यासमा गरेका छन् । उनले **ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ** उपन्यासमा मानवीर गुरुड, गुमाने, जुरेली आदि जस्ता पात्रहरूले दुःख पाएको उदाहरण पेस गरी प्रवासमा बस्ने नेपालीहरूले आफ्नो जीवनयापनका लागि के-कस्ता समस्याहरूको सामना गर्नुपर्छ भन्ने तथ्य स्पष्ट पारेका छन् । **बसाइँ** उपन्यासमा शोषक सामन्ती समाजका कारणबाट आफ्नो देश छोडेर बसाइँ हिँड्नुपर्ने बाध्यताको चित्रण गरिएको छ भने **अतृप्त** र **ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ** उपन्यासमा प्रवासमा बस्ने नेपालीको चित्रण गरिएको छ । **प्रतिध्वनि विस्मृति**मा स्वदेशबाट प्रवासिएका व्यक्तिको सङ्घर्षमय जीवनकथालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

६) आर्थिक तथा सामाजिक समस्याको प्रस्तुतीकरण

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरूमा निम्न र मध्यम वर्गका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ । *बसाईँ* उपन्यासमा आर्थिक समस्याका कारणले बसाईँ हिँड्नुपर्ने बाध्यतालाई देखाइएको छ र *प्रतिध्वनि विस्मृतिमामा* पनि आर्थिक समस्याले सताइएको पात्रको चित्रण गरिएको छ भने *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* उपन्यासमा चाहिँ आर्थिक समस्याभन्दा सामाजिक र मानसिक समस्याले सताइएका पात्रको चित्रण गरिएको छ । सामाजिक जीवनदेखि असन्तुष्ट भएका पात्रको चित्रण *अतृप्त* उपन्यासमा गरिएको छ ।

७) कारुणिक विषयवस्तुको चयन

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यास अत्यन्त कारुणिक हुन्छन् । उनका उपन्यासका सत् प्रवृत्तिका पात्रहरूले समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दागर्दै अन्त्यसम्म पनि समस्याबाट मुक्ति नपाएर भन्नुभन्नु समस्यामा जेलिँदै जान्छन् । *बसाईँ* उपन्यासको नायक धने सत् प्रवृत्तिको पात्र हो । ऊ समस्यासँग निरन्तर सङ्घर्ष गरिरहन्छ तर पनि अन्त्यसम्म नै उसले मुक्ति नपाएर परिस्थितिवश उल्टै आफ्नो थातबास छोडेर बसाईँ सर्नुपर्दछ । यसबाट पाठकवर्गमा करुणा उत्पन्न हुन्छ । उनको *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* उपन्यासमा पनि अन्त्यमा सबै मर्छन् । गुमाने पनि अपाङ्ग हुन्छ । उसको जीवन नीरस बन्छ । त्यस्तै *अतृप्त* उपन्यासमा पनि नायक मेघराज आफ्नै महत्त्वाकाङ्क्षाले गर्दा गलत बाटोमा हिँडेको र अन्त्यमा पश्चात्ताप गरेको कुराले पाठकमा केही मात्रामा भए पनि दया र करुणा उत्पन्न हुन्छ । सुधाको जीवन र रीता बनर्जीको मृत्युबाट पाठकमा करुणा उत्पन्न हुन्छ ।

८) ग्रामीण र सहरी परिवेशमा उपन्यासको सृजना

ग्रामीण परिवेशमा बढी रमाउने लीलबहादुर क्षेत्रीले *अतृप्त* उपन्यास सहरी परिवेशमा लेखे तापनि उनी ग्रामीण परिवेशमा नै पात्रलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गर्न बढी सक्षम छन् । यस कुराको पुष्टि उनका *बसाईँ* र *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* उपन्यासले गरेका छन् । ग्रामीण परिवेशमा लेखिएका यी दुई कृतिले पाठकका बीचमा लोकप्रियता कमाउनुले नै क्षेत्रीको ग्रामीण परिवेशप्रतिको अभिरुचिलाई स्पष्ट पार्दछ । ग्रामीण परिवेशलाई लिएर लेखिएका यी दुई कृतिमा पात्रहरू जीवन्त छन् । यी दुई कृति नै नेपाली पाठकको मन छुन पनि सफल भएका छन् ।

९) प्रकृतिचित्रण

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सामान्य रूपमा प्रकृतिचित्रण पनि गरिएको हुन्छ । उनको *बसाइँ* उपन्यासमा भुमा र रिकुटेको संवादमार्फत दशैंको समयको जुनेली रातको साह्रै राम्रो चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै गरी *अतृप्त* उपन्यासमा शिलाडको स्वच्छ हावापानी, गुवाहाटीको पहाडका साथै नेपालको काठमाडौँ उपत्यकाको प्रकृतिचित्रण साह्रै राम्ररी गरिएको छ । *प्रतिध्वनि विस्मृतिमामा* नेपालको पूर्वी पहाडदेखि आसामका विभिन्न ठाउँको प्रकृतिचित्रण गरिएको छ । त्यसैले प्रकृतिचित्रण पनि क्षेत्रीको महत्त्वपूर्ण औपन्यासिक प्रवृत्ति हो ।

१०) पात्रअनुसार भाषाको प्रयोग

लीलबहादुर क्षेत्रीले आफ्ना उपन्यासमा पात्रअनुसार भाषाको प्रयोग गरेका छन् । उनका उपन्यासका शिक्षित पात्रले मानक र स्तरीय भाषाको प्रयोग गरेका छन् भने अशिक्षित पात्रले ग्रामीण भाषाको प्रयोग गरेका छन् । *बसाइँ* उपन्यासका धने, मैना, भुमाजस्ता ग्रामीण परिवेशमा बस्ने पात्रहरूले 'लु हाउ' 'अबुइ' जस्ता थेगोहरू प्रयोग गरेका छन् र तिनका बोलीचालीले ग्रामीण समाजको छनक दिन्छन् । तर उनका उपन्यासका शिक्षित पात्रले भने मानक भाषाको प्रयोग गरेका छन् । *अतृप्त* उपन्यासमा रीता बनर्जी र मेघराजका बीचको संवादमा स्तरीयता देखापर्दछ । त्यसै गरी अर्जुन र मेघराजका भाषामा पनि स्तरीयता पाइन्छ । यसरी क्षेत्रीले पात्रानुकूल भाषाको प्रयोग गरेर पनि आफ्ना उपन्यासलाई यथार्थका नजिक पुऱ्याउने चेष्टा गरेका छन् ।

११) सहज, सरल भाषाका साथै भाषिकाको प्रयोग

लीलबहादुर क्षेत्रीले आफ्ना उपन्यासमा साधारण पाठकले पनि बुझ्न सक्ने सहज, सरल भाषाको प्रयोग गरेका छन् । उनले नेपाली जनजिब्रोमा चलन चल्तीमा रहेका शब्दहरूलाई आफ्ना उपन्यासमा प्रयोग गरेका छन् । उनका उपन्यासमा असमिया भाषाका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पनि भेटिन्छ भने पूर्वी नेपालमा र आसाम तथा दार्जिलिङतिर बोलिने 'धुर लाउनु', 'बगान', 'गुवाली', 'तामुल', 'आको', 'हाउ', 'काँ', 'गरुम्' जस्ता नेपाली भाषिकाको प्रभाव पनि त्यस्तै पाइन्छ । त्यस्तै उखान तुक्का र थेगोको प्रयोगले उनका उपन्यासको भाषाशैली आकर्षक र रोचक बन्न पुगेको देखिन्छ ।

१२) वर्णनात्मक, आत्मकथात्मक र संवादात्मक शैलीको प्रयोग

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्णनात्मक, आत्मकथात्मक, संवादात्मक शैलीको प्रयोग पाइन्छ र यो पनि उनको अर्को औपन्यासिक प्रवृत्ति हो । उनको *बसाइँ* र *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* उपन्यासमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग भएको छ भने दोस्रो उपन्यास *अतृप्त*मा आत्मकथात्मक शैलीको प्रयोग पाइन्छ । उनका सबैजसो उपन्यासमा संवादात्मक शैलीको प्रयोग गरिएकाले नाटकीयताको आभास पनि पाइन्छ ।

समष्टिमा भन्नुपर्दा लीलबहादुर क्षेत्री सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार भएकाले उनका मूल औपन्यासिक प्रवृत्तिमा निम्नवर्गीय परिवेशको चित्रण, आर्थिक तथा सामाजिक समस्याहरूको प्रस्तुतीकरण, गरिबीको चित्रण, शोषक र शोषित दुवै वर्गका पात्रको सामाजिक तथा मनोयथार्थको उद्घाटन, सरल, सहज भाषाका साथै भाषिकाहरूको प्रयोग एवम् प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन आदि पर्दछन् । उनका उपन्यासका कथावस्तुमा सूच्यात्मकता, दृश्यात्मकता, नाटकीयता, समाख्यानात्मकता जस्ता विशेषताले गर्दा उनको औपन्यासिक शिल्प बढी सशक्त र आकर्षक बन्न पुगेको हुन्छ ।

चौथो परिच्छेद

अतृप्त उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन

४.१ उपन्यासविधाको सामान्य परिचय

उपन्यास साहित्यको गद्य विधाका रूपमा देखापरेको एउटा लोकप्रिय विधा हो । यसमा व्यापक युगजीवन र समाज आदिलाई समेटिएको हुन्छ । यसले मानवीय प्रवृत्ति र स्वभावहरूलाई विभिन्न कोणबाट देखाउने प्रयास गरेको हुन्छ । यसको निर्माणमा पनि आफ्नै किसिमका प्रक्रिया हुन्छन् । विभिन्न तत्त्वको समायोजन गरी ती तत्त्वको समुचित प्रयोग र अन्तर्मिश्रण गरेपछि उपन्यासको वास्तविक स्वरूप तयार हुन्छ । साहित्यका अन्य विधा जस्तै उपन्यास विधाका पनि आफ्नै संरचक घटक हुन्छन् जसलाई उपन्यास तत्त्व भनिन्छ । एउटा सफल उपन्यास बन्नका लागि विविध संरचक तत्त्वको समायोजन हुनु आवश्यक हुन्छ ।^१ उपन्यास रचनाका आधारभूत तत्त्वका बारेमा सबै विद्वान्हरू एकमत छैनन् । प्राचीन समय र आधुनिक समयमा यसका तत्त्वहरूमा परिवर्तन आएको पाइन्छ । विद्वान्हरू बीच उपन्यास तत्त्वका सम्बन्धमा मतैक्य नदेखिए तापनि उनीहरू एकअर्कामा नजिक भन्ने देखिन्छन् । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले 'नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार' भन्ने पुस्तकमा उपन्यास संरचनाका आधारभूत तत्त्वका रूपमा कथानक, चरित्र, कथोपकथन, शैली, भाषा, वातावरण र उद्देश्यलाई मानेका छन् । राजेन्द्र सुवेदीले वस्तु, चरित्र, कथोपकथन, द्वन्द्व, परिवेश र विचारलाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् । ऋषिराज बरालले उपन्यास संरचनाका तत्त्वका रूपमा कथानक, चरित्र, विचार, दृष्टिविन्दु, भाषाशैली र परिवेशलाई लिएका छन् । कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले 'उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास' भन्ने पुस्तकमा कथानक, चरित्र, पर्यायवरण, दृष्टिविन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब, गति वा लयलाई उपन्यासका तत्त्वका रूपमा लिएका छन् । कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले प्रस्तुत गरेका उपन्यासका तत्त्वहरूमा भने हिजोआज प्रचलित नवीन पद्धतिलाई समेत समावेश गरिएको छ । त्यसै गरी कृष्णबहादुर बस्नेतले 'आधुनिक नेपाली उपन्यास' भन्ने पुस्तकमा विभिन्न समालोचकका विचारलाई मनन गरी उपन्यासका कथावस्तु, चरित्रचित्रण, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य वा जीवनदर्शन मुख्य तत्त्व र कौतूहल, द्वन्द्व, कथोपकथन र दृष्टिविन्दुलाई सहायक

^१ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, दो.सं., (ललितपुर : साझा प्रकाशन, वि.सं. २०५८), पृ. २२ ।

तत्त्वका रूपमा चर्चा गरेका छन् । यसरी विभिन्न विद्वान्हरूबीच मतभेद देखिए पनि समग्रमा भन्नुपर्दा उपन्यासका तत्त्वहरूमा कथावस्तु, चरित्रचित्रण, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य र दृष्टिविन्दुलाई मुख्य तत्त्व मानिन्छ । यी बारे तलका उपशीर्षकमा क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

४.१.१ कथानक

‘कथानक’ उपन्यासको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उपन्यास निर्माणको आधार नै कथानक हो । उपन्यासको सफलता वा असफलता धेरै मात्रामा कथानकमा भर पर्दछ । देशकाल र परिस्थितिको निर्माणमा कथानकले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । उपन्यासमा प्रस्तुत हुने कथानकले लेखकको अमूर्त विचार वा धारणालाई मूर्त रूप दिने प्रयास गरेको हुन्छ । कथानक भनेको उपन्यासमा घट्ने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा हो । यसमा आउने घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धद्वारा कसिएका हुन्छन् ।^२ घटनाप्रधान उपन्यासमा खास गरी कथानककै प्रमुखता रहन्छ । कथानकमा चरित्र, विचार, कल्पना जस्ता कुराहरू समावेश गरिएका हुन्छन् । कथानकले नै उपन्यासको मूल ढाँचा निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्त्वको काम गर्दछ । सामान्यतः कथावस्तुको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचामा हुन्छ तर हिजोआज यसको विकास सरल, रैखिक र वृत्ताकारीय ढाँचामा पनि देखाउने गरिएको पाइन्छ । जे भए तापनि कथानकमा घटनाहरूलाई एकअर्कोसँग उनेर सम्बन्ध जोर्ने र सुसङ्गठितता प्रदान गर्ने काम गरिएको हुन्छ ।

४.१.२ चरित्रचित्रण

उपन्यासभित्र कथानकसँग जोडिएर व्यवस्थित रूपले आउने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनीन्छ । उपन्यासमा पात्र वा चरित्रको भूमिका देखाउने कार्यलाई चरित्र-चित्रण भनीन्छ । अर्को किसिमले भन्दा पात्रको संवाद तथा कार्यव्यापारलाई चरित्रचित्रण भनीन्छ । चरित्र आख्यानको प्रतिनिधि व्यक्ति हो । उपन्यासलाई सजीव बनाएर कथानकलाई गति दिने महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी चरित्र वा पात्रको हुन्छ ।^३ आधुनिक उपन्यासमा कथावस्तुको भन्दा चरित्रको महत्त्व सर्वोपरि हुन्छ । उपन्यासमा कुनै पनि घटना आफैँ घट्दैन, पात्रद्वारा घट्ने गर्दछ । चरित्रनिर्माणद्वारा नै

^२ पूर्ववत

^३ पूर्ववत, पृ. ३०

व्यक्ति तथा समाजको आन्तरिक तथा बाह्य प्रवृत्तिहरूको प्रस्तुति हुन्छ ।^४ चरित्रले कथावस्तुलाई आवश्यक गति र उपयुक्त मार्गनिर्देशन गर्दछ । उपन्यासकारले उपन्यासमा कुन कुराको अभिव्यक्ति दिन चाहन्छ, उसको जीवन, जगत्सम्बन्धी धारणा के कस्तो छ भन्ने कुरा चरित्रको प्रस्तुति र कार्यव्यापारबाट जानकारी पाइन्छ । उपन्यासमा निर्वाह गरेको भूमिकाका आधारमा चरित्र वा पात्रहरूको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । सामान्यतः पात्र वा चरित्रलाई प्रमुख, सहायक र गौण गरी ३ वर्गमा विभाजन गरिन्छ । लिङ्गका आधारमा पुरुष र स्त्री, प्रवृत्तिका आधारमा सत् र असत्, स्वभावका आधारमा गतिशील र स्थिर, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत र वर्गगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चनीय र अमञ्चनीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध र मुक्त गरी पात्रहरूलाई विभिन्न वर्गमा बाँड्न सकिन्छ । उपन्यासकारले काल्पनिक चरित्रका माध्यमबाट जीवन र जगत्को यथार्थ चित्रण गरेको हुन्छ । यसरी उपन्यासको समग्र पक्षलाई प्रभावकारी बनाउन उद्देश्य र विचारलाई प्रकटीकरण गर्ने कार्यमा चरित्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

४.१.३परिवेश

उपन्यासमा पात्र वा चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने स्थान, समय र वातावरण अथवा घटनाहरू घटित हुने वस्तुजगत्लाई परिवेश भनीन्छ । परिवेशभित्र देशकाल र वातावरण गरी दुई तत्वहरू पर्दछन् । समाजका विविध समस्या, रीतिस्थिति, चालचलन, सामाजिक मूल्य र मान्यता, समाजसँग सम्बन्धित विविध साँस्कृतिक पक्ष आदिलाई परिवेशले समेटेको हुन्छ । विना परिवेश उपन्यासकारले कथानकलाई विश्वसनीयता, पात्रलाई यथार्थता र ऐतिहासिकतालाई सङ्गति प्रदान गर्न सक्दैन ।^५ परिवेश भनेको समय र स्थानको सीमा हो । सर्जकले परिवेशअनुसार कृति सिर्जना गर्न नसके कृतिको सफलताको अपेक्षा गर्न सकिँदैन । उपन्यासकार स्वयम् पनि आफ्नै देशकाल, जाति र संस्कृतिमा हुर्कने भएकाले उसको रचना पनि मूलतः सोही सामाजिक परिवेशबाट प्रभावित हुन्छ । परिवेशलाई आन्तरिक र बाह्य गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिन्छ । बाह्य परिवेशमा सामाजिक तथा प्राकृतिक पक्षहरू पर्दछन् र आन्तरिक परिवेशमा व्यक्तिको वैयक्तिक मनोजगत् पर्दछ । परिवेश चित्रणले उपन्यासको लोकप्रियता तथा

^४ कृष्ण बस्नेत, आधुनिक नेपाली उपन्यास, (काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, २०५९), पृ. २५

^५ कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, तृ.सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५२), पृ. १०

विश्वसनीयतालाई बढाएको पाइन्छ । परिवेशको सजीव चित्रणले उपन्यासलाई जीवन्त बनाउँछ ।^६ त्यसैले परिवेशलाई पनि उपन्यासको एउटा प्रमुख तत्त्व मानिन्छ ।

४.१.४ दृष्टिविन्दु

दृष्टिविन्दु उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन रोजेको ठाउँ नै दृष्टिविन्दु हो ।^७ दृष्टिविन्दुले कसले कथा भनेको छ र कसरी कथा भनीएको छ भन्ने कुरालाई बुझाउँछ । दृष्टिविन्दुकै आधारमा कथयिताले कसरी घटना एवम् चरित्रहरूको वर्णन गर्छ भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ । कथाको प्रस्तुतीकरणका आधारमा दृष्टिविन्दु २ प्रकारका हुन्छन्- आन्तरिक तथा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु र बाह्य तथा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु । उपन्यासमा कथयिताले घटना र पात्रको वर्णन गर्ने क्रममा त्यसभित्र आफूलाई पनि समावेश गरेको छ भने त्यहाँ प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको हुन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा वर्णन गरिएका घटनाहरू आत्मकथाको रूपमा आएका हुन्छन् किनभने यसमा 'म' पात्रद्वारा सम्पूर्ण घटनाको वर्णन गरिएको हुन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु पनि केन्द्रीय र परिधीय गरी २ किसिमको हुन्छ । केन्द्रीय प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा कथयिता नै उपन्यासको प्रमुख पात्र हुन्छ र उसले आफ्ना कुराहरू निजी तवरले भनीरहेको हुन्छ तर परिधीय प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा कथयिता उपन्यासको पात्र त हुन्छ तर ऊ केन्द्रीय घटना र चरित्रहरूको अलिकति टाढा बसेर वृत्तान्त सुनाइरहेको हुन्छ । तृतीय पुरुष तथा बाह्य दृष्टिविन्दुमा चाहिँ कथयिता नै सम्पूर्ण कुराको ज्ञाता हुन्छ र उसले घटनाभन्दा बाहिर बसेर अरूका बारेमा टिप्पणी गर्दछ ।^८ कथयिताका आधारमा यसलाई सर्वज्ञ र सीमित गरी २ भागमा बाँड्न सकिन्छ । आफ्ना पात्र र घटनाका कुरालाई सर्वज्ञभैँ बनेर कथयिताले नै वर्णन एवम् टिप्पणी गर्दै सबै कुरा आफ्ना नियन्त्रणमा लिएको छ भने त्यसलाई सर्वज्ञ दृष्टिविन्दु भनीन्छ । सर्वज्ञ दृष्टिविन्दु पनि हस्तक्षेपी र निवैयक्तिक गरी दुई प्रकारको हुन्छ । सीमित दृष्टिविन्दुमा उपन्यासको कथयिताले कथावाचन गर्दा आफूलाई कुनै पात्र वा वर्गको अनुभव र विचारमा लुप्त गराउँछ र सीमित पक्षबाट मात्र कुनै कुराको चर्चा गर्दछ ।^९ यसरी विविध पात्रको सक्रियताका बारेमा दृष्टिविन्दुले प्रकाश पार्दछ ।

^६ कृष्ण बस्नेत, पूर्ववत्, पृ. २७

^७ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. ३९

^८ पूर्ववत्

^९ पूर्ववत्, पृ. ४०

४.१.५ उद्देश्य

विना उद्देश्य केही कुराको पनि सिर्जना हुँदैन । साहित्य सिर्जना पनि कुनै उद्देश्य राखेर गरिएको हुन्छ । हरेक उपन्यासले केही न केही सन्देश दिन्छ र त्यही सन्देश नै उद्देश्य हो ।^{१०} उपन्यासमा खास गरी सामाजिक समस्या र वैयक्तिक जीवनका विभिन्न पक्षको विस्तृत अध्ययन हुने भएकाले त्यसमा चित्रित समस्या र जीवनको यथातथ्य वर्णन मात्र नभएर तिनले जीवनप्रति उपन्यासकारको कुनै विशिष्ट दृष्टिकोणलाई नै प्रकट गरिरहेका हुन्छन् ।^{११} त्यसैले उपन्यासको स्वरूप त्यसको उद्देश्यले निर्धारण गरेको हुन्छ । पाठकलाई आनन्द दिनुका साथै समाज तथा व्यक्तिको चित्रण गरेर त्यसबाट निश्चित निष्कर्ष निकाल्दै पाठकलाई शिक्षा वा सन्देश दिनु नै उपन्यासलेखनको खास उद्देश्य हो । एउटा खास जीवनदर्शनमा आधारित रही सिर्जना गरिएको बृहत् आख्यानका माध्यमबाट पाठकलाई खास सन्देश प्रदान गर्नुका साथै उसको सौन्दर्य, रुचि वा आकाङ्क्षासमेतको विरेचन गर्नु उपन्यास लेखनको उद्देश्य हुन आउँछ ।^{१२} उपन्यासकारका भिन्नभिन्न जीवनदर्शनले उपन्यासको उद्देश्य भिन्नभिन्न बनाउन सक्ने अवस्था रहन्छ ।

४.१.६ भाषाशैली

उपन्यासको अर्को प्रमुख तत्त्वका रूपमा भाषाशैलीलाई पनि मान्न सकिन्छ । भाषा साहित्यिक अभिव्यक्तिको मार्ग हो । भाषिक अभिव्यक्तिको प्रस्तुति नै शैली हो । साहित्यिक भाषामा सामान्य भाषा माथि अतिक्रमण गरी भाषाको प्रस्तुतिमा विशिष्टता ल्याइन्छ । भाषाको यही गुणले वाङ्मय र अन्य कलालाई छुट्याउँछ । उपन्यासकारले आफ्ना कल्पनालाई भाषाका माध्यमबाट पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्दछ । भाषा साहित्यिक अभिव्यक्तिको मार्ग हो भने शैली भाषाका माध्यमबाट गरिने अभिव्यक्तिको निजी तयारी हो । शैली उपन्यासको सूक्ष्म तत्त्व हो भने भाषा स्थूल तत्त्व हो । आधुनिक उपन्यासको भाषामा नयाँ-नयाँ शैलीको प्रयोग भएको देखिन्छ । वर्णनात्मक, विवरणात्मक, आत्मकथात्मक, नाटकीय, पत्रात्मक, दैनिकी तथा चेतनप्रवाह शैलीको प्रयोग हुनु उपन्यासको भाषाशैलीगत उपलब्धि मान्नुपर्छ ।^{१३} कतिपय उपन्यासमा व्याकरणिक मानक भाषालाई भञ्चभुञ्च गरी कथ्य भाषासमेतको प्रयोग गरिन्छ । कथावस्तुलाई रोचक

^{१०} राजेन्द्र सुवेदी, नेपाली उपन्यासको परम्परा र प्रवृत्ति, (वाराणसी: भूमिका प्रकाशन, २०५३), पृ. ३७

^{११} कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ११

^{१२} कृष्ण वस्नेत, पूर्ववत्, पृ. २८

^{१३} पूर्ववत्, पृ. २७

र यथार्थ बनाउन पात्रको स्तरअनुसारको भाषा प्रयोग गरेर उपन्यासकारले नयाँ शैली देखाउन सक्छ । उत्कृष्ट उपन्यासकारले भाषाशैलीमा आफ्नो निजी छाप छोड्न सकेको हुन्छ । भाषाशैलीको सन्तुलित प्रयोग भए मात्र उपन्यासले उच्च मूल्य प्राप्त गर्न सक्छ ।

४.१.७ अन्य तत्त्वहरू

माथि उल्लेख गरिएका बाहेक अन्य तत्त्वहरूलाई उपन्यासका सहायक तत्त्व मान्न सकिन्छ । त्यस्ता सहायक तत्त्वहरूमा द्वन्द्व, कुतूहलता, प्रतीक र विम्ब आदि पर्दछन् ।

कथानकलाई अगाडि बढाउन उपन्यासका पात्रपात्रको बीचको द्वन्द्वले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । कथानक र चरित्रको साझा उपतत्त्व द्वन्द्व पनि हो ।^{१४} द्वन्द्वले उपन्यासलाई रोचक र सशक्त बनाउँछ । द्वन्द्व पनि दुई किसिमका हुन्छन्- (क) आन्तरिक (ख) बाह्य । आन्तरिक द्वन्द्व प्रायः मनोवैज्ञानिक उपन्यासमा हुन्छ भने बाह्य द्वन्द्व प्रायः सामाजिक उपन्यासमा हुन्छ । कुतूहलताले पाठकलाई उपन्यास पढ्न प्रेरित गराउँछ । उपन्यास पढ्दै जाँदा यसपछि के होला र उपन्यासले कुन मोड लिन्छ भन्ने उत्सुकता जाग्न नै कुतूहलता हो । कुतूहलताले उपन्यासलाई प्रभावशाली बनाउँछ र कृति पढ्न पाठक बाध्य हुन्छ । उपन्यास लेखनको सफलता वा असफलता यसमा समाविष्ट कुतूहलतामा पनि निर्भर रहन्छ । कथोपकथन वा संवाद पनि उपन्यासको प्रमुख सहायक तत्त्व हो । संवादद्वारा उपन्यासले सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै सजीवता प्राप्त गर्दछ । उपन्यासलाई रोचक र मञ्चनीय बनाउन संवादको प्रमुख भूमिका रहन्छ । यसैका माध्यमबाट उपन्यासकारले पात्रहरूको बाह्य जगत् र आन्तरिक जगत्का जटिलता, सङ्घर्ष, कुण्ठा आदि भावहरूको प्रत्यक्ष बोध गराउँछन् ।^{१५} संवादका माध्यमबाट उपन्यासमा नाटकीयताको सिर्जना गर्न सकिन्छ । विम्ब प्रतीकलाई पनि उपन्यासका सहायक तत्त्वहरू मान्न सकिन्छ । प्रतीक र विम्बबाट कुनै पनि अमूर्त गुण वा भावको उल्लेख गर्न सकिन्छ । प्रतीकले एकातिर अमूर्त र अव्यक्त कुरालाई भिन्न ढाँचाले मूर्तता र अभिव्यक्ति दिने काम गर्दछ भने अर्कातिर धेरै शब्दको प्रयोग गरेर भन्नुपर्ने कुरालाई थोरै शब्दमा रोचकताका साथ भन्दछ ।^{१६} विम्ब भनेको कुनै पनि वस्तुको मस्तिष्कमा पर्ने छायौं हो । उपन्यासमा शब्दका माध्यमबाट पाठकका मस्तिष्कमा कुनै स्थिति, स्थान, घटना वा पात्रको यथार्थ सादृश्य छायौं पारिदिने पद्धतिलाई विम्ब

^{१४} पूर्ववत्, पृ. २९

^{१५} कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ९

^{१६} बराल र एटम, पूर्ववत्, पृ. ४३

विधान भनीन्छ । विम्बको भाषाले मानिसको मनलाई छुन्छ किनभने त्यो भाषा संवेदनाको निकट हुन्छ । आधुनिक उपन्यासमा प्रतीक र विम्बले मनोरचना एवम् मस्तिष्कको गाँठो फुकाउने काम अत्यन्त प्रभावकारी ढङ्गबाट गरेका हुन्छन् ।

४.२ औपन्यासिक तत्वका आधारमा अतृप्त उपन्यासको विश्लेषण

४.२.१ सङ्क्षिप्त कथासार

अतृप्त उपन्यास व्यक्तिकेन्द्रित उपन्यास हो । यसको पूरै कथानक एउटै पात्रको केन्द्रीयतामा घुमेको छ । यस उपन्यासको प्रमुख पात्र मेघराज हो । मेघराजकै केन्द्रीयतामा उपन्यासको पूरै कथा घुमेको छ । उपन्यासको आदिदेखि अन्त्यसम्म मेघराज जैसीको सेरोफेरोमा कथावस्तुले विस्तृति पाएको छ । मेघराज जैसीको जीवनमा घटेका बाह्यान्तरिक घटनाहरूलाई नै यस उपन्यासको कथावस्तु बनाइएको छ । यस उपन्यासमा एउटा मात्र मुख्य कथा छ र त्यो पूरै नायक मेघराजको जीवन चरित्रसँग सम्बन्धित छ । उपन्यासमा वर्णित अन्य पात्रहरू मेघराजको जीवनचरित्रलाई अझ स्पष्ट रूपमा देखाउन प्रयोग भएका छन् । 'म' पात्र मेघराजले वर्तमानमा रहेर विगतमा आफ्नो जीवनमा घटेका घटनाहरूको वर्णन आत्मकथाको रूपमा गरेको छ । यही मेघराजले गरेको आत्मकथाको वर्णनका क्रममा कथानकले गति लिएको छ ।

संरचनात्मक दृष्टिले हेर्दा यस उपन्यासमा जम्मा १० परिच्छेद छन् । पहिलो परिच्छेदले नवौँ परिच्छेदसँग शृङ्खला जोडेको छ र बीचका दुई परिच्छेददेखि आठ परिच्छेदसम्म उपन्यासको नायक मेघराजले आफ्ना विगतको जीवनका घटनाहरूको वर्णन गरेको छ । पहिलो परिच्छेद र नवौँ परिच्छेदमा मेघराज दिल्लीको वातावरणमा रही विगत जीवनमा आफूले गरेका कुकार्यको पश्चात्तापमा रन्थनिएर असन्तुलित मानसिक अवस्थामा जीवन बिताइरहेको देखिन्छ भने दुईदेखि आठौँ परिच्छेदसम्म शिलाङ, गुवाहाटी, काठमाडौँ, वीरगंज, डिग्बोइ, हरिद्वार, बद्री, केदार आदि ठाउँहरूमा घटेका आफ्ना विगतका घटनाहरूको वर्णन आत्मकथाका रूपमा मेघराज आफैँले गरेको छ । भूतकालीन समयमा घटेका घटना हुनाले भूतकालिक क्रियाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासको कथा नवौँ परिच्छेदमै समाप्त भइसकेको हुनाले दशौँ परिच्छेद अनावश्यक देखिन्छ । यसले उपन्यासको कथावस्तुसँग कुनै सम्बन्ध राखेको छैन । मेघराजले आफ्ना विगतका घटनाहरूलाई पढिसकेको र आफ्नो हृदयमा जलेको आगो केही शान्त पार्न सबैका अगाडि आफ्नो विगतको कथा सुनाएको कुरा दशौँ परिच्छेदमा उल्लेख छ ।

यसरी अतृप्त उपन्यासको कथानकलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएभैं विभिन्न परिच्छेदगत रूपमा सङ्क्षिप्त रूपमा निम्नानुसार वर्णन गर्न सकिन्छ ।

उपन्यासको पहिलो परिच्छेदमा उपन्यासको नायक मेघराज दिल्लीको रेडियो स्टेसनमा कार्यक्रम विभागमा काम गर्ने व्यक्तिको रूपमा वर्णित छ । रेडियो स्टेसनमा जागिरे भए तापनि विगतको जीवनका घटनाहरूको पश्चातापले उसको मानसिक अवस्था असन्तुलित रहेको वर्णन 'म' पात्रकै माध्यमबाट गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा नायक मेघराजले आफ्नो जीवनका घटनाहरूको वर्णन आत्मकथाका रूपमा सुरु गरेको छ । उसको जीवनको यो एक परिच्छेदको कथालाई यही परिच्छेदमा अतृप्त भनी नामकरण गरिएको छ । विगतका घटनाहरूको वर्णन विश्लेषण गर्ने क्रममा यस परिच्छेदमा लेखकको जीवनकथालाई यसरी समेटिएको छ :

नायक मेघराज जैसी आफ्नो दाजुसँग बस्दै आएको छ । उसको दाजुले देहरादुनको पल्टनमा भर्ना हुन आफ्नो जात लुकाई क्षेत्री भएको जनाएको छ । देहरादुनमा दाजु पल्टनमा भर्ना भएका बेला मेघराजको जन्म कालिम्पोडको आफ्नै घरमा भएको हुन्छ । पछि मेघराज आठ वर्षको भएपछि दाजुको जागिर देहरादुनबाट आसामको राजधानी शिलाङ सुरुवा हुन्छ र मेघराज पनि दाजुसँगै शिलाङ आउँछ । दाजुको अनुशासन, सिपाहीहरूको ब्यारेक र फौजी वातावरणमा रहेर उसको पढाइको सञ्चालन हुन थाल्छ । दाजुले आफ्नो पल्टने जागिरमा सुवेदारसम्म भएर अवकाश पाएपछि शिलाङमै नेपाली गाउँको छेउमा जमिन किनेर घर बनाउँछन् र उनीहरू स-परिवार स्थायी रूपमा त्यहीं बस्न थाल्छन् । यता मेघराजले आफ्नो पढाइको लगनशीलताले बी.एस्सी. पास गर्छ । बी. एस्सी. पढ्दादेखि नै मेघराजलाई विवाहको प्रस्ताव विभिन्न ठाउँबाट आउन थाल्छ । तर आफ्नो आत्मदुर्बलता, हीनताभास र पढाइको अहमले विवाह गर्ने मन हुँदाहुँदै पनि स्वीकृति दिन सक्दैन । बी.एस्सी. पास गरेपछि ऊ त्यहीँको एउटा सरकारी कार्यालयमा जागिर खान थाल्छ । त्यहीँ कार्यालयमा काम गर्ने रीता बनर्जी नाम गरेकी एउटी गुणवती बङ्गाली परिवारकी युवतीसँग उसको परिचय हुन्छ । रीता बनर्जीसँग सम्पर्क बढ्दै गएर निकट हुँदै जाँदा उनीहरू एक दिन शिलाङको वार्डस् लेकतिर डुल्न जान्छन् । त्यहाँ रीताले मेघराजसँग विवाह गर्ने प्रस्ताव राख्छे तर सामाजिक, सांस्कृतिक र मानसिक कारणहरू देखाई मेघराजले रीतासँग विवाह गर्न अस्वीकार गर्छ । मेघराजले

रीताको प्रस्ताव अस्वीकार गरेपछि रीताको विवाह आफ्नै जातको एउटा इन्जिनियरसँग हुन्छ । त्यसपछि रीताको विवाहको कुराले मेघराजको आत्मा छटपटाउन थाल्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको परिच्छेद तीनमा मेघराजको स्टेट बैङ्कमा काम गर्ने एकजना साथी अर्जुनसिंह क्षेत्रीसँग परिचय हुन्छ । अर्जुनसिंह क्षेत्रीले मेघराजको विवाहका लागि प्रस्ताव ल्याउँछ र टोकिया चुलीमा बसोबास गर्ने एकजना महाजन पाठक बाकी छोरीलाई हेर्न भनी उनीहरू गुवाहाटीको कामाख्या जान्छन् । तर पाठक बाप्रतिको हीनभावना र सात क्लाससम्म मात्र पढेकी गाउँले, पाखे, आधुनिक सभ्यताको बतासले नछोएकी केटी भनेर केटीलाई पनि राम्ररी हेर्दै नहेरी विवाह गर्ने कुरालाई मेघराजले अस्वीकार गर्छ । पछि उसको विवाह दाजुले हेरेकी केटी मेजर साहेबकी छोरी सुधासँग हुन्छ जसले देहरादुनको मिसन कलेजबाट क्याम्ब्रिज पास गरेकी हुन्छे ।

उपन्यासको चौथो परिच्छेदमा मेघराजको सुधासँग विवाह भएपछि उसले विवाहलाई मानसिक खलबली ल्याउने अभिशापको रूपमा अनुभव गर्छ । सुधाले भनेका हरेक वाक्यबाट ऊ भस्किन्छ । विवाहको पहिलो रात नै ऊ निदाउन सक्दैन । उसले कल्पना गरेजस्तो नारीगुण उसले सुधामा पाउँदैन । मेजर साहेबकी एकली छोरी र ठूलो खानदानमा हुर्किएकी सुधाले अहम्भावना र घरपरिवार प्रति नराम्रो व्यवहार देखाउँछे । सुधामा पुरुषप्रवृत्ति धेरै मात्रामा देखिन्छ । पारिवारिक संस्कार र मर्यादाबाट सुधा अनभिज्ञ हुन्छे र ऊ जे ठीक ठान्छे, जे उसलाई मन लाग्छ त्यही गर्दै जान्छे । सुधाको यस्तो व्यवहारबाट मेघराजमा पलाएको पुरुष अहम् जागृत हुँदै जान्छ । सुधाको यस्तो व्यवहारबाट मेघराज मानसिक अशान्तिको अनुभव गर्न थाल्छ र आत्मसन्तुष्टि र शान्ति पाउनका निम्ति आफ्नो घरनजिकै पर्ने खसियाको घरमा डेरा गरी बस्ने मजदुर वर्गको परिवार गुमानसिंह तामाङको घरतिर जान थाल्छ । गुमानेको परिवारको मिलन र गुमानेकी स्वास्नीको मधुर बोलीवचन र राम्रो व्यवहारले मेघराज उनीहरूसँग भन्नु नजिक हुन पुग्छ । एकदिन गुमानेको मृत्यु हुन्छ तर गुमानेको मृत्यु भएको दुई महिनापछि गुमानेकी स्वास्नी पोइल हिँड्छे । यता विवाह गरेको दुई वर्ष बितिसक्दा पनि आफ्नी स्वास्नीबाट आत्मसन्तुष्टि पाउन नसकेको मेघराज त्यसपछि सुधा घर तथा त्यस समाजबाट भाग्ने मनसाय लिई एम.एस्सी. पढ्ने निहुँमा गुवाहाटी तर्फ लाग्छ ।

पाँचौँ परिच्छेदमा एम.एस्सी. पढ्न भनी मेघराज गौवाहाटी विश्वविद्यालयमा भर्ना हुन पुग्छ । गणित विषयमा आफ्नो नाम दर्ता गराएर विश्वविद्यालयको छात्रावासमा बसी

उसले फेरि विधार्थी जीवन सुरु गर्छ । छात्रावासमा बस्दा उसको कोठाको साथी थियो नगेन फुकेन जो असमिया युवक हो र ऊ पढ्नमा मेधावी थियो । अरू असमिया युवकहरूसँग भाषाका कारणले मेघराजको त्यति घुलमिल भएन तर नगेन फुकेनसँग उसको ज्यादै घनिष्ठता थियो कारण नगने फुकेन बड्गाली पनि बोल्न जान्दथ्यो । उनीहरू बीचको यो सम्पर्क भाषा थियो । यसै क्रममा गुवाहाटीमा एकदिन हाईस्कूलको सहपाठी ईश्वरीलालसँग उसको भेट हुन्छ । ईश्वरीलालले मेघराजलाई आफ्नो डेरामा निम्त्याउँछ । त्यस्तै अर्को दिन कामको खोजीमा गुवाहाटी आएको बाल्यकालको सहपाठी साथी वीरबहादुरसँग मेघराजको भेट हुन्छ । वीरबहादुर पेट पाल्नका लागि रोजगारको खोजीमा हुन्छ र वीरबहादुरको सहयोगका लागि उसलाई लिएर मेघराज ईश्वरीलालकहाँ पुग्छ । त्यहाँ उसले पाठक बाकी छोरी जुनेली जसलाई उसले बिहे गर्न भनी हेरेको र पाखे भनी छोडेको थियो, सँग ईश्वरीलालको विवाह भएको कुरा थाहा पाउँछ । वेशभूषाले सजिएकी ईश्वरीलालकी पत्नी जुनेलीको रूप लावण्यमा ऊ मोहित बन्न पुग्छ । त्यसपछिका दिनमा ऊ अनेक बहाना बनाएर ईश्वरीलालको घरमा बाक्लै आउने जाने गर्न थाल्छ । यसै क्रममा एक दिन ईश्वरीलाल अपर आसामको भ्रमणमा गएको मौका छोपी मेघराजले जुनेलीलाई भगाएर नेपाल लैजाने मनसाय व्यक्त गर्छ र उनीहरू गुवाहाटीबाट रेल चढ्छन् ।

छैटौँ परिच्छेदमा मेघराज र जुनेली नेपाल पसेर काठमाडौँको होटलमा केही दिन बस्छन् । उपत्यकाका विभिन्न मठमन्दिरहरू घुम्छन् । उनीहरूलाई बिस्तारै पैसाको समस्या पर्दै जान्छ त्यसै बेला भक्तपुरमा पुरानो चिनजानको साथी चन्द्रमान श्रेष्ठसँग उनीहरूको भेट हुन्छ । चन्द्रमानकै सहायताले भक्तपुरमा एउटा सानो डेरा लिएर उनीहरू बस्न थाल्छन् । चन्द्रमानकै सहायताले मेघराजले एउटा लुगा बेच्ने फर्ममा काम पनि पाउँछ । चन्द्रमानसँग जुनेली र मेघराजको निकै घनिष्ठता बढ्दै जान्छ । एकदिन जुनेली चन्द्रमानसँग सिनेमा हेर्न जान्छे । त्यसपछि मेघराजमा बेचैनी सुरु हुन्छ । ऊ जुनेलीलाई कुरूपा देख्न थाल्छ । जुनेलीका नकारात्मक पक्षको एक-एक गरेर विश्लेषण गर्न थाल्छ र जुनेलीबाट मुक्ति पाउने उपाय सोचन थाल्छ । एकदिन फर्मको काम लिएर वीरगंज जाने निहुँ गरी मेघराज जुनेलीलाई काठमाडौँमै छोडेर भाग्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको परिच्छेद सातमा वीरगंजमा एक रात बसेर मेघराज फेरि गुवाहाटी पुग्छ । आफ्नो घर शिलाङ जाने विचारले टिकट लिन भनी टिकटघरमा

बसेको मेघराजका मनमा अनेकौं तर्कवितर्क चल्छन् । उसले शिलाडबाट एम.एस्सी. पढ्न आएदेखि गरेका कुकृत्यहरू सम्भन्ध । उसलाई आफैदेखि लाज लाग्छ र उसका घृणा उब्जन्छ । आफ्ना कुकृत्य सम्भन्धी मेघराज लोकलाज र आत्मग्लानिले शिलाड जान सक्दैन र त्यहाँबाट तीनसुकिया जाने रेलमा चढ्छ । रेलमा भूपाल भन्ने एकजना नेपाली युवकसँग उसको परिचय हुन्छ । रेल यात्रामा उसको भूपालसँग विभिन्न कुराकानी हुन्छन् । भूपालको घर डिग्बोईमा हुन्छ । मेघराजको यात्राको कुनै गन्तव्य नभएको थाहा पाएपछि भूपालले उसलाई डिग्बोई मै जान कर गर्छ । त्यसपछि मेघराज भूपालको साथ लागेर डिग्बोई जान्छ । डिग्बोईमा भूपालकै सहायताले उसले ट्यूसन पढाउने काम गर्छ । १६/१७ वर्षकी दिव्या नाम गरेकी केटीलाई उसले म्याट्रिक तहको गणित विषयको ट्यूसन पढाउँछ । यसरी ट्यूसन पढाउँदै जाँदा दिव्यासँग र उसको परिवारसँग पनि मेघराजको घनिष्ठता बढ्दै जान्छ । बिस्तारै-बिस्तारै मेघराज र दिव्याको विवाहको कुरा चर्चामा आउन थाल्छ । दिव्याले पनि मेघराजलाई मन पराएकी हुन्छे तर लोकलाजको डरले र आफ्नो यथार्थ परिचय लुकाएर बसेको हुनाले उसले दिव्यालाई विवाह गर्ने वचन हतपत दिन सक्दैन । यसै क्रममा एकदिन ईश्वरीलाल भूपाललाई लिएर मेघराजको डेरामा पुग्छ । जुनेलीलाई काठमाडौँबाट ल्याएको र मेघराजको गल्तीलाई क्षमा दिएको कुरा उसलाई अवगत गराउनुका साथै दिव्याको जीवन बर्बाद नहोस् भन्ने कुरा गरेर ईश्वरीलाल र भूपाल त्यहाँबाट बिदा लिन्छन् । अब ईश्वरीलालबाट सबै रहस्य खोलिने भयो भन्ने डरले त्यसै दिन राती रेल चढेर मेघराज फेरि गुवाहाटीतर्फ लाग्छ ।

परिच्छेद आठमा डिग्बोईबाट रेल चढेको भोलिपल्ट मेघराज गुवाहाटी आइपुग्छ । त्यसपछि अब कतातिर जाने भन्ने द्विविधा उसमा सुरु हुन्छ । त्यतिकैमा कटिहारसम्म जाने उद्देश्यले उसले लखनऊ जाने गाडीमा दोस्रो दर्जाको टिकट काट्छ । रेलमा रीताको लोग्ने र छोरासँग परिचय हुन्छ । रीताको लोग्नेबाट मेघराजले रीताले विष खाएर आत्महत्या गरेको थाहा पाउँछ । भोलिपल्ट रीताको लोग्ने र छोरो कटिहारमा ओर्लन्छन् तर मेघराज हरिद्वारतर्फ लाग्छ । हरिद्वार मन्दिरमा उसको भेट एउटा साधुहरूको टोलीसित हुन्छ । त्यस टोलीको नेतृत्व एकजना महात्मा स्वामी रामदासले गरेका हुन्छन् । साधुहरूको उक्त टोली बदरी, केदारतिर जाने थाहा पाएपछि मेघराज पनि साधुहरूको टोलीसँगै उतै जाने निश्चय गर्छ र साधुहरूको साथ लाग्छ । साधुहरूको टोलीले त्यस दिन एउटा धर्मशालामा रात बिताउँछ । धर्मशालामा अलखा भिरेकी एउटी

युवती र स्वामी रामदासका बीच यौनसम्पर्क भइरहेको देखेपछि उसको मस्तिष्कबाट साधु हुने विचार हराउँछ । उनीहरूसँगै मेघराज भोलिपल्ट त्यहाँबाट बद्रीनाथ, केदारनाथ आदि तीर्थस्थलहरूको दर्शन गर्ने उद्देश्यले हिँड्छ र केही दिन रुद्रप्रयाग, गुप्तकाशी, केदार, बद्री, गंगोत्री, यमुनोत्री आदि अनेक ठाउँको भ्रमण गरेर फेरि ऊ हरिद्वारको धर्मशालामा आइपुग्छ । त्यहाँ उसले आफ्नी धर्मपत्नी सुधा साधुहरूको टोलीमा सन्यासिनी भएर हिँडेको देख्छ । आफू चाहिँ सन्यासी हुने मनसाय त्यागेर कामको खोजीमा त्यहाँबाट दिल्लीतर्फ लाग्छ ।

परिच्छेद नौमा मेघराजले एकजना सज्जनका माध्यमबाट दिल्लीको रेडियो स्टेसनमा अस्थायी कलाकारको रूपमा कार्यक्रम प्रस्तुत गर्ने काम पाउँछ । काम रचिकर नै हुन्छ तर विगतमा आफूले गरेका गल्ती र कुकर्महरू सम्भेर ऊ रन्थनिन्छ । उसले जीवनमा कुनै रस देख्दैन । ऊ निराशावादी बन्छ । रेडियोमा काम गर्न थालेपछि उसका परिचितले उसको पत्तो पाउँछन् । दाजुले पनि उसको ठेगाना थाहा पाएर उसलाई लिन भनी आउँछ । उसको दाजुबाट उसले सुधाको विषयमा सबै जानकारी पाउँछ । सुधा साधुनी भएको थाहा पाउँछ । मेघराजले दाजुलाई छिट्टै घर फर्कने विश्वास दिलाएर त्यहाँबाट पठाउँछ । तर आफ्ना विभिन्न गल्तीहरूप्रतिको पश्चात्तापले मेघराजको मानसिक अवस्था क्रमशः असन्तुलित हुन थाल्छ । यसै परिच्छेदमा मेघराजको आत्मकथा पनि टुङ्गिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको दशौँ परिच्छेद मेघराजले आफ्ना विगतका घटनाहरूलाई पढिसकेर र आफ्नो हृदयमा जलेको आगो केही शान्त पार्न सबैका अगाडि आफ्नो विगतको कथा सुनाएको कुरा उल्लेख गर्छ र उपन्यास समाप्त हुन्छ ।

४.२.२ संरचना

उपन्यास आख्यानत्मक विधा हो । यसमा आख्यानका विषयवस्तुका रूपमा मानिसकै अभिरुचिका भिन्नभिन्न विषयवस्तु लिइएका हुन्छन् । यिनै भिन्न विषयवस्तुलाई कथाका रूपमा पाठकमाझ पुऱ्याउनका लागि उपन्यासकारले एउटा बनौट तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । विचार, परिवेश, शैली, घटना चरित्र आदि पक्षहरूको तारतम्य मिलाउनुपर्दछ । यसरी विभिन्न पक्षको संयोजन र संरचनाबाट उपन्यासको सग्लो रूप निर्माण हुन्छ । त्यही सग्लो रूप नै उपन्यासको संरचना हो ।

संरचनाका दृष्टिबाट *अतृप्त* उपन्यास परम्परागत परिच्छेदविभाजनको ढाँचामा लेखिएको उपन्यास हो । अवश्यै *अतृप्त* चरित्रप्रधान तथा मनोविश्लेषणवादी उपन्यास हो^{१७} तापनि रचनाका दृष्टिले यो परम्परित परिच्छेदविभाजनको ढाँचामा संरचित छ । *अतृप्त* उपन्यास जम्मा १७८ पृष्ठमा संरचित लघुआकारको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा परिच्छेदविभाजन समान किसिमको छैन । कुनै परिच्छेद २ पृष्ठका मात्र छन् भने कुनै परिच्छेद ३६ पृष्ठसम्म लामा छन् । उपन्यासको अन्तिम परिच्छेद अर्थात् दशौँ परिच्छेद २ पृष्ठको मात्र छ भने सातौँ परिच्छेद ३६ पृष्ठ लामो छ । तुलनात्मक रूपमा अन्य लामा परिच्छेदहरूमा ५, ६ र ८ छन् जुन क्रमशः २९, २८ र २१ पृष्ठका छन् । त्यसै गरी साना परिच्छेदमा ९, १, ३, २ र ४ रहेका छन् जुन क्रमशः २९, २८ र २१ पृष्ठका छन् । यस उपन्यासको बाह्य संरचना जति सुसङ्गठित छ आन्तरिक संरचना त्यति सशक्त छैन । कथावस्तु अन्त्यबाट सुरु भएको छ । परिच्छेद १ को सम्बन्ध परिच्छेद ९ सँग छ । परिच्छेद १० कथावस्तुसँग असम्बद्धजस्तै देखिन्छ । उपन्यासका प्रत्येक परिच्छेद कुतूहलता जगाउने किसिमका छन् । मुख्य रूपमा आसामेली परिवेशलाई समेटिए तापनि कथावस्तु अगाडि बढ्दै जाँदा उपन्यासमा काठमाडौँ, दिल्ली, हरिद्वार, बदरी, केदारसम्मको परिवेशलाई पनि समेटिएको छ । यस उपन्यासले आसामको नेपाली सामाजिक जीवनको चित्रण गर्ने प्रयास गरेको छ ।^{१८} सामान्यतः चरित्रप्रधान उपन्यास *अतृप्त* बाह्य संरचनाका तुलनामा आन्तरिक संरचना कमजोर देखिए तापनि पात्रको मनोवैज्ञानिक यथार्थता अर्थात् गुण र दोषसहितको मानवीय चरित्रलाई प्रस्तुत गर्नु उपन्यासको मुख्य उद्देश्य भएकाले उद्देश्यगत र भावगत संरचनामा *अतृप्त* उपन्यास सफल नै छ ।

४.२.३ कथानक

कथानक उपन्यासमा घट्ने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा हो । यसमा आउने घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धद्वारा कसिएका हुन्छन् । उपन्यासमा कथानकले नै मुख्य संरचना निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्त्वको काम गर्दछ । कथानकमा कारणसहितका घटनाक्रमको वर्णन हुन्छ । त्यसैले यसमा धेरै कथाहरूको संयोजन भएको हुन सक्छ ।^{१९} कथानक उपन्यासको गति हो ।

^{१७} कृष्ण बस्नेत, पूर्ववत्, पृ. १२६ ।

^{१८} लीलबहादुर क्षेत्री, 'मेरो भन्नु' *अतृप्त*, चौ.सं., (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०५०) ।

^{१९} बराल र एटम, पूर्ववत्, पृ. २३ ।

उपन्यासको प्रमुख पात्र मेघराज जैसीका जीवनमा घटेका विगतका घटनाहरूलाई देखाउने क्रममा अतृप्त उपन्यासको कथानक अधि बढेको छ । मेघराजका जीवनमा कस्ता-कस्ता घटनाहरू घटे ती सबै घटनाहरूको योजनाबद्ध प्रस्तुति नै अतृप्त उपन्यास हो । यस उपन्यासमा मेघराजका जीवनमा घटेका बाह्यान्तरिक घटनाहरू नै कथानकको रूपमा आएका छन् ।

मेघराज जैसीको जन्म कालिम्पोङमा भएको हो । उसको दाजुले आफ्नो जात लुकाई क्षेत्री भएर देहरादुनको पल्टनमा सुबेदारसम्मको जागिर खाएको हुन्छ । दाजुको सखा देहरादुनबाट शिलाङ भएपछि मेघराज पनि दाजुसँगै कालिम्पोङबाट शिलाङ आउँछ । मेघराजले शिलाङको फौजी क्याम्पभित्रै आफ्नो पढाइ सुरु गर्छ र बी.एस्सी.सम्म अध्ययन गर्दछ । दाजुले जागिरबाट अवकाश पाएपछि मेघराजको परिवार पनि शिलाङमै स्थायी रूपमा बसोबास गर्न कालिम्पोङबाट आउँछ । मेघराजले बी.एस्सी. पास गरेपछि ऊ एउटा सरकारी कार्यालयमा सेक्रेटेरियरको अर्थ विभागमा जागिरे हुन्छ । त्यही कार्यालयमा रीता बनर्जी नाम गरेकी एउटी बङ्गाली महिला जो त्यही कार्यालयमा टाइपिस्टको काम गर्छे, उससँग मेघराजको परिचय हुन्छ । रीता बनर्जीले उसलाई मन पराउँछे र मेघराज पनि रीता बनर्जीप्रति आकर्षित हुन्छ । तर उसको आत्मबल नभएका कारणले जाति, भाषा र संस्कृतिको समस्या देखाई ऊ रीतालाई आत्मसात् गर्न सक्तैन । रीताको विवाह अकैसँग हुन्छ । मेघराजले एकजना मेजरकी छोरी सुधासँग विवाह गर्छ । सुधा पाश्चात्य संस्कार र सुखसयलमा हुर्केकी युवती हो । उसले क्याम्ब्रिज पास गरेकी छ । तर सुधा मेघराजको नारी कल्पनाभित्र अटाइन । उसको स्वभाव पुरुष जातिको जस्तो थियो र उसमा अहम् प्रवृत्ति पनि थियो । सुधाबाट आफ्नो वैवाहिक जीवन सन्तुष्ट हुन नसकेपछि मेघराज एम.एस्सी. पढ्ने निहुँ गरी घर-परिवार र सुधालाई छोडेर गुवाहाटी आउँछ । उसले गुवाहाटी विश्वविद्यालयमा गणित विषयमा आफ्नो नाम दर्ता गराउँछ । गुवाहाटी आउनु उसको पढ्ने उद्देश्य नभएर घर-परिवारबाट टाढा हुनु थियो । त्यसैले ऊ पढ्नमा त्यति ध्यान दिँदैनथ्यो । गुवाहाटीमा एकदिन उसले आफ्नो बाल्यकालको सहपाठी साथी ईश्वरीलाललाई भेट्छ । ईश्वरीलालले जुनेलीसँग विवाह गरेको हुन्छ जसलाई मेघराजले पहिले नै विवाह गर्न भनी हेरेको थियो तर पाखे र अशिक्षित भनी छोडेको थियो । मेघराजले जुनेलीलाई ईश्वरीलालको डेरामा देखा उसलाई सुन्दरी र रूपवती देख्छ र उसप्रति मोहित हुन्छ । मेघराज जुनेलीप्रति आशक्त

भएर नै ऊ ईश्वरीलालको कोठामा बाक्लै आउनेजाने गर्दछ । जुनेली पनि मेघराजप्रति आकर्षित हुन्छे । एकदिन ईश्वरीलाल नभएको मौका पारी मेघराजले जुनेलीलाई भगाएर काठमाडौँ लान्छ । केही दिन काठमाडौँको होटलमा बसेपछि चन्द्रमानसँग उसको परिचय हुन्छ । उसैको सहायताले मेघराजले बस्ने डेरा र जागिरको बन्दोबस्त गर्छ । भक्तपुरमा जुनेलीसँग केही दिन बसेपछि जुनेली चन्द्रमानसँग लागी भन्ने आशङ्कामा परेर मेघराज छटपटाउन थाल्छ । त्यसपछि त्यही शङ्काले मेघराज जुनेलीलाई भक्तपुरमै छोडी आफू गुवाहाटी आउँछ । गुवाहाटीमा सबैले चिन्लान् भन्ने डर र आफूले गरेका कुकर्म सम्झी आफ्नो घर शिलाङ पनि जान नसकी ऊ तीनसुकिया जाने रेलमा चढ्छ । रेलमा भूपालसँग भेट भएपछि ऊ भूपालको आग्रहमा डिग्बोइ जान्छ । भूपालकै माध्यमबाट मेघराजको दिव्यासँग परिचय हुन्छ । ऊ दिव्यालाई म्याट्रिकको गणित विषयको ट्यूसन पढाउन थाल्छ । दिव्यासँगको दैनिक सम्पर्कले उसले दिव्यालाई मन पराउन थाल्छ । दिव्याले पनि मेघराजलाई मन पराएकी हुन्छे । दिव्या र मेघराजको विवाहको कुरा चलिरहेको हुन्छ । तर एकदिन ईश्वरीलाल भूपाललाई लिएर उसको कोठामा आउँछ । ईश्वरीलाललाई देखेपछि मेघराजको होसहवास उड्छ तर ईश्वरीलालले उसलाई क्षमा दिन्छ र दिव्याको जीवन बर्बाद नपार्न आग्रह गर्छ । त्यसपछि ईश्वरीलालबाट आफ्नो वास्तविकता सबैले थाहा पाउने भए भनेर अरूका सामु उपस्थित हुन नसक्ने अवस्था सम्झी ऊ डिग्बोइबाट गुवाहाटी आउँछ । घर जाने साहस नभएपछि ऊ फेरि लखनउतिर लाग्छ । बाटामा उसले रीताको लोग्ने र छोरालाई भेट्छ । रीताको लोग्नेबाट रीताले आत्महत्या गरेको थाहा पाउँछ र यसको कारण पनि मै हुँ भन्ने सम्झी आफूलाई रीताको हत्यारा ठान्छ । त्यसपछि उसले बद्री, केदार, हरिद्वार आदि पुण्यभूमिको यात्रा गर्ने निश्चय गर्छ । यस क्रममा हरिद्वारमा एउटा साधु टोलीसँग धर्मशालामा रात बिताउँछ । धर्मशालामा एउटा साधु र योगिनीबीच भएको अनैतिक यौनसम्बन्ध बारे थाहा पाएर उसमा मानसिक विचलन आउँछ र साधु हुने विचार त्यागी ऊ ऋषिकेश पुग्छ । विभिन्न स्थानहरूको भ्रमण गरी एक महिनापछि फेरि ऊ हरिद्वारको सोही धर्मशालामा आइपुग्छ । त्यहाँ उसले सुधालाई देख्छ तर सुधासँग उसको बोलचाल हुन पाउँदैन । सुधा पनि मेरै कारणले जोगिनी भएकी हो भन्ने थाहा पाएपछि ऊ भन् बिरक्तिन्छ र दिल्लीतर्फ लाग्छ । उसले दिल्लीमा एउटा रेडियो स्टेसनमा काम गर्न थाल्छ । उसले रेडियोमा काम गर्ने खबर थाहा पाएपछि उसलाई घर फर्काउन भनी

उसको दाजु लिन आउँछ तर मेघराज दाजुलाई छिट्टै घर फर्कने आश्वासन दिएर दाजुलाई फर्काइदिन्छ र आफू त्यहीं बस्छ ।

उपर्युक्त कथानकलाई हेर्दा यस उपन्यासको कथानक सरल छ । अन्त्यबाट सुरु भएर फेरि पहिलेकै अवस्थासँग कथानक जोडिएको छ । यस उपन्यासमा मुख्य पात्र मेघराजको जीवनसँग सम्बन्धित एउटै कथा छ । अन्य पात्रसँग सम्बन्धित कथा पनि नायक मेघराजकै चरित्रलाई अभ्र प्रस्ट्याउन आएका छन् । उपन्यासमा कथानकको स्रोत भनेको व्यक्तिको मनोवैज्ञानिक यथार्थ रहेको छ । व्यक्तिमा देखिने वैयक्तिक असन्तुष्टि, दया, माया, प्रीति, काम, क्रोध, ईर्ष्या, द्वेष, तृष्णा जस्ता यथार्थ पक्षलाई उपन्यासले टिपेको छ । कथानकको विकास वृत्ताकारीय ढाँचामा अधि बढेको छ । उपन्यास जहाँबाट सुरु भएको छ त्यहीँ पुगेर टुडगिएको छ अर्थात् उपन्यास जुन विन्दुमा पुगेर टुडगिएको छ त्यहीँबाट सुरु भएको छ । उपन्यासका प्रत्येक परिच्छेदमा नायक मेघराजको आत्मकथा छ ।

अतृप्त उपन्यासको कथानकलाई आदि, मध्य र अन्त्यको आधारमा विभाजन गरी हेर्दा मेघराज आफ्नो दाजुसँग फौजी वातावरणमा हुर्कनु, अनुशासनमा रहनु र उसले बी.एस्सी. पास गर्दासम्मको कथानक उपन्यासको आदि भाग हो भने रीता बनर्जीसँग परिचय भएदेखि सुधासँग विवाह हुनु, जुनेलीलाई भगाएर लैजानु, दिव्याप्रति आकर्षित हुनु र आफ्नो वास्तविक यथार्थ खुल्ने डरले दिव्याको जीवनबाट टाढा भाग्नु उपन्यासको मध्य भाग हो । मेघराजले जीवनदेखि बिरक्तिर साधु हुने विचारले हिँड्नु, साधुहरूको जीवन देखेपछि उनीहरूप्रति घृणा पैदा भई मानसिक रूपमा अशान्ति भए पनि ऊ दिल्लीको रेडियो स्टेसनमा जागिर खाएर त्यहीं बस्नु उपन्यासको अन्त्य भाग हो । यसरी *अतृप्त*को कथानकलाई हेर्दा अन्त्यबाट सुरु अर्थात् सुरुबाटै अन्त्य भएको यस उपन्यासको कथानक वृत्ताकारीय ढाँचामा संरचित छ ।

४.२.४ चरित्रचित्रण

‘अतृप्त’ उपन्यास चरित्रप्रधान उपन्यास हो । यसमा प्रमुख पात्र मेघराजको चरित्रको चित्रण मुख्य रूपमा गरिएको छ । उपन्यासमा थुप्रै पात्रहरूको उपस्थिति छ । ती विभिन्न पात्रका माध्यमबाट आसामे नेपालीहरूको यथार्थ चित्रण गर्ने प्रयास

उपन्यासकारले यस उपन्यासमा गरेका छन् ।^{२०} सुरुदेखि अन्त्यसम्म उपस्थित भइरहने उपन्यासको एक मात्र पात्र हो मेघराज । अन्य पात्रहरू भने उपन्यासको ठाउँ-ठाउँमा देखा पर्दै हराउँदै गएका छन् । उपन्यासमा कार्यका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण गरी तीनै किसिमका पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ । लिङ्गका आधारमा स्त्री र पुरुष दुवैथरी पात्र रहेका छन् भने प्रवृत्तिका आधारमा सत् र असत् प्रवृत्तिका पात्रहरू रहेका छन् । स्वभावका आधारमा हेर्दा यहाँ गतिशील र स्थिर दुवै किसिमका पात्रहरू रहेका छन् ।

अतृप्त उपन्यासमा मेघराज जैसी, सुधा, जुनेली, ईश्वरीलाल ढुङ्गाना, अर्जुनसिंह क्षेत्री, दिव्या, वीरे आदि जस्ता प्रमुख, सहायक र गौण पात्रको उपस्थिति छ जसको चरित्रचित्रण निम्नानुसार गर्न सकिन्छ :

मेघराज जैसी

मेघराज जैसी *अतृप्त* उपन्यासको नायक हो । मेघराजकै जीवनको आत्मकथा नै उपन्यासको कथावस्तु रहेको छ । नायकको केन्द्रीयतामा प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तु घुमेको छ । नायक जहाँ-जहाँ पुग्छ, त्यहाँ-त्यहाँ नयाँ कथाको सिर्जना हुँदै जान्छ । मेघराज एक शिक्षित र मध्यम वर्गीय परिवारको सदस्य हो । आसामवासी प्रवासी नेपालीहरूको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा देखापरेको मेघराजले भारतमा बस्ने सबै नेपालीहरूको प्रतिनिधित्व नगरी क्षेत्रीयताको प्रतिनिधिका रूपमा मात्र देखापरे तापनि सामाजिक रूपमा भने ऊ नितान्त व्यक्तिगत पात्र हो । मेघराजको चरित्रले समाजका आम पुरुषको प्रतिनिधित्व नगरी व्यक्तिको अन्तर्मनलाई अभिव्यक्त गरेको छ र मान्छेमा हुने अन्तर्द्वन्द्वका यथातथ्यहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

मेघराज जैसी उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । ऊ पूर्णतः सत्पात्र पनि होइन र पूर्णतः असत् पात्र पनि होइन । एउटा अमिट तृष्णा बोकेर तृप्तिको खोजीमा भौँतारिँदै जाँदा ऊ गलत बाटोतिर मोडिएको छ, यद्यपि ऊ एउटा शिक्षित युवक हो । सही र गलत छुट्ट्याउन सक्ने सामर्थ्य हुँदाहुँदै पनि मानसिक अन्तर्द्वन्द्वका कारण ऊ गलत बाटोतिर मोडिएको छ । एउटा खुट्टिकिलामा टेकेर आँटिलो पाराले निर्णय लिन नसक्ने दोधारे मनस्थितिकै कारण शिक्षित भईकन पनि ऊ गलत बाटोतिर मोडिएको छ । अन्त्यमा ऊ अध्यात्मवादी पनि बनेको छ । उपन्यासमा ऊ असत् पात्रकै रूपमा चित्रित

^{२०} लीलबहादुर क्षेत्री, 'मेरो भन्नु' अतृप्त, पूर्ववत्

छ । आफ्नो तृष्णालाई पूरा गर्ने धूनमा उसले विभिन्न गलत कार्य गरेको छ । सामाजिक र नैतिक रूपमा ऊ अपराधी ठहरिएको छ । आफ्नो गलत कार्यको महसुस गरी पश्चात्ताप गर्दै मेघराज भन्छ - “सधैं आफ्नै दृष्टिकोणले संसार हेर्न खोज्ने हुँदा म सधैं ठगिएको छु ।” (अतृप्त, पृ. ५५) आफूमा भएको अमिट तृष्णालाई सधैं पछ्याउँदै जाँदा आफू समाजमा देखिनलायक नभएको महसुस मेघराज स्वयम्ले गरेको छ । आफूले गरेका कामहरूले गर्दा नै उसले समाजमा लुकीलुकी बाँच्नुपरेको छ । स्वाभिमानी भएर निर्धक्कसँग डुलफिर गर्न नसक्ने स्थितिसम्म ऊ पुगेको छ । “मैले लामबाटै देखें, परबाट एकजना नेपाली ड्राइभर आइरहेको थियो । ऊ स्टेट बस चलाउँथ्यो र उसको घर शिलाङमै थियो । ऊ मलाई राम्ररी चिन्दथ्यो । उसबाट छलिन म लाम छोडेर भित्ताको आड लागें । यसरी अरू परिचित व्यक्तिको भ्रङ्गकोले मात्र पनि म भस्कन थालें, शिलाङ जाने साहसको सञ्चार मैले गर्न सकिनँ” (अतृप्त, पृ. ११६) । मनभरि तृष्णा बोकेर हिँड्दा नै आफ्नो जीवन समाजमा देखाउन लायक नभएको महसुस गर्दागर्दै पनि उपन्यासको अन्त्यसम्म पनि ऊ तृष्णालाई तृप्त दिने प्रयत्न रहिरहेको हुन्छ । सुधा, जुनेली, रीताजस्ता नारीलाई बर्बाद पारेपछि पनि उसमा अबै घरजम गर्ने र एउटी सुशील देवलोककी नारीलाई जीवन सँगिनीको रूपमा प्राप्त गर्ने तृष्णा मेटिएको छैन ।

मेघराज ‘अतृप्त’ उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । ऊ उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै प्रमुख भूमिकामा देखापरेको छ । प्रवृत्तिका आधारमा हेर्दा मेघराज असत् चरित्र भएको पात्र हो । उसले विभिन्न किसिमका खराब कार्यहरू गरेको छ । स्वभावका आधारमा हेर्दा ऊ गतिशील पात्र हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म उसले विभिन्न स्थितिमा आफ्नो जीवन गुजारेको छ । मेघराज जैसी फिरन्ते पात्रका रूपमा चित्रित छ । मेघराजले उपन्यासमा कुनै वर्ग, जाति, पेसाको प्रतिनिधित्व गरेको छैन । जीवनचेतनाका आधारमा हेर्दा ऊ व्यक्तिगत पात्र हो । आसन्नताका आधारमा हेर्दा ऊ मञ्चीय पात्र हो भने आबद्धताका आधारमा ऊ बद्ध पात्र हो ।

जुनेली

जुनेली ‘अतृप्त’ उपन्यासकी प्रमुख नारीचरित्र हो । ऊ उपन्यासमा अन्य नारीपात्रभन्दा निकै लामो समयसम्म देखापरेकी छ । बाल्यावस्था गाउँले परिवेशमा बिते तापनि ईश्वरीलाल ढुङ्गानासँगको वैवाहिक सम्बन्धपछि उसको रूप र यौवनले पूर्णता पाएको छ । रूप र यौवनले परिपूर्ण जुनेलीमा नारी आकर्षण प्रशस्त मात्रामा पाउन

सकिन्छ । जुनेली सात कक्षासम्म पढेकी गाउँले युवती हो । ऊ ग्रामीण वातावरणमा हुर्किएकी एउटी सामान्य साक्षर नारी हो तर पनि ऊ चरित्रहीन नारीका रूपमा देखापर्दछे । उसमा पनि अतृप्तिको रोग पूर्ण रूपमा विद्यमान छ । आफ्नो विवाहित पतिप्रति इमानदार भएर बस्न नसक्नु र पतिकै साथीसँग भागेर जानु उसको चरित्रदोष हो । जुनेली गतिशील स्वभाव भएकी चरित्र हो । आफ्नो श्रीमानसँग इमानदार भएर बस्न नसक्ने र चिन्तनशील विचार नभएकी जुनेलीलाई उपन्यासकी असत् पात्र नै मान्नुपर्छ । उपन्यासमा जुनेलीले कुनै वर्ग, जाति वा पेसाको प्रतिनिधित्व नगरेकाले ऊ व्यक्तिगत जीवनचेतना भएकी पात्र हो । आसन्नताका आधारमा जुनेली मञ्चीय पात्र हो भने आबद्धताका आधारमा ऊ बद्ध पात्र हो । उपन्यासमा जुनेलीको केन्द्रीय भूमिका रहेको छ ।

सुधा

सुधा उपन्यासमा देखापर्ने अर्की प्रमुख नारीपात्र हो । सुधा एकजना सम्पन्न मेजरकी छोरी र मेघराजकी विवाहिता पत्नी हो । बाल्यावस्थादेखि नै पाश्चात्य वातावरणमा हुर्किएकी सुधामा सामान्यतः नेपाली नारीमा पाइने स्वभाव र भावनाको अभाव देखिन्छ । स्त्री भए तापनि उसमा पुरुष प्रवृत्ति विद्यमान थियो । आमाबुबाको एक मात्र सन्तानको रूपमा हुर्किएकी सुधा सामाजिक मर्यादा र संस्कारबाट पूर्ण रूपमा अनभिज्ञ थिई । सुरुमा नास्तिक र भौतिकवादी बनेर देखापरेकी सुधामा पछि बिस्तारै परिवर्तन हुँदै जाँदा ऊ अस्तिक र अध्यात्मवादी बनेर देखापरेकी छ । ऊ महत्त्वाकाङ्क्षी छ । उच्च शिक्षित र सम्पन्न परिवारमा जन्मिएकी सुधा अहम् स्वभाव भएकी पात्र हो । ऊ आधुनिक सभ्यतासँग परिचित नारी पात्र हो । विवाहअघि र विवाहपछि केही समयसम्म उसमा पुरुष प्रवृत्ति देखिए तापनि पछि नारीसुलभ गुणको विकास हुँदै जान्छ । यस आधारमा हेर्दा सुधा उपन्यासकी गतिशील चरित्र हो । सुरुको उसको स्वभावमा घमण्डीपन देखिए तापनि पछि अध्यात्मवादी बनेर महात्माको साथ लागी आश्रममा बसेकी छ । ऊ उपन्यासकी सत्पात्र हो । उसले कुनै वर्ग वा जातिको प्रतिनिधित्व गरेकी छैन । यस आधारमा ऊ व्यक्तिगत जीवनचेतना भएकी पात्र हो । उपन्यासमा सुधाको उपस्थिति अनिवार्य छ । त्यसैले आसन्नताका आधारमा सुधा मञ्चनीय पात्र हो भने आबद्धताका आधारमा ऊ बद्धपात्र हो ।

ईश्वरीलाल ढुङ्गाना

ईश्वरीलाल ढुङ्गाना मेघराजको स्कूलको सहपाठी हो । ऊ चन्चले स्वभावको बोलक्कड पात्र हो । प्रवेशिका परीक्षा पास गरेपछि गुवाहाटीमा अध्ययनका निम्ति आएको ईश्वरी गुवाहाटीको आठगाउँमा डेरा गरी बसेको छ । कटन कलेजमा बी.ए. सम्मको अध्ययन गरेको ईश्वरी एउटा शिक्षित युवक हो । नोकरीको सिलसिलामा उसले भारतका विभिन्न ठाउँ डुलेको छ ।

ईश्वरीलाल ढुङ्गाना उपन्यासमा मेघराजपछिको दोस्रो प्रमुख पुरुष पात्र हो । ऊ चन्चले स्वभावको तर उदार मानवतावादी पात्र हो । उसले स्कूले सहपाठी वीरे जो दुःख पाएर दयनीय अवस्थामा रहेको छ, उसलाई नोकरीमा लगाइदिएर आफ्नो उदारतावादी, मानवतावादी चरित्र पेस गरेको छ । आफ्नी, विवाहिता पत्नी जुनेलीलाई मेघराजले काठमाडौँ लगेर राखेको र बेस्याहार पारेर भागेको खबर सुनेपछि पत्नीलाई लिन ईश्वरीलाल काठमाडौँ पुग्छ । आफ्ना श्रीमती भगाएर लाने साथीलाई भेट्दा पनि ईश्वरी उसप्रति पूर्वाग्रही नभएर राम्रो कुराको सल्लाह दिई आफूलाई असल मित्रका रूपमा स्थापित गरेको छ । साँच्चै भन्ने हो भने ईश्वरीलाल मेघराजको निम्ति ईश्वर नै भएर उपस्थित भएको छ । सबैको भलो सोच्ने ईश्वरी उपन्यासमा सत्पात्रको रूपमा चित्रित छ । लैङ्गिकताका आधारमा ऊ पुरुष पात्र हो । उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै उसको भूमिकामा कुनै परिवर्तन देखापर्दैन । त्यसैले ऊ उपन्यासको स्थिर पात्र हो । उपन्यासमा उसले कुनै वर्ग वा जातिको प्रतिनिधित्व नगरेकाले ऊ व्यक्तिगत जीवनचेतना भएको पात्र हो । उपन्यासमा ईश्वरीलालको उपस्थितिपछि नै रोचकता र कुतूहलता थपिएको छ । त्यसकारण ईश्वरी उपन्यासको मञ्चनीय पात्र हो । उपन्यासमा उसको कार्यभूमिका प्रमुख भएकाले आबद्धताका आधारमा ईश्वरीलाल बद्ध पात्र हो । उपन्यासलाई सफल बनाउन उसको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ ।

अर्जुनसिंह क्षेत्री

अर्जुनसिंह क्षेत्री नायक मेघराजका अफिस आउनेजाने क्रममा परिचय भएको मित्र हो । अपर मोप्रेममा डेरा गरी बस्ने अर्जुन क्षेत्री स्टेट बैंकमा काम गर्छ । स्थायी घर आसामको दरङ्गा जिल्लाको तेजपुर सहरमा भएको अर्जुनले बी.ए. सम्मको अध्ययन पूरा गरेको छ । ऊ एउटा शिक्षित परिवारको व्यक्ति हो । अर्जुनकै माध्यमबाट नायक

मेघराज र जुनेलीको देखादेख भएको हो । त्यसैले थोरै भए पनि उपन्यासमा उसको भूमिका देखिन्छ ।

कार्यभूमिकाका आधारमा हेर्दा अर्जुन उपन्यासको सहायक पात्र हो । लैङ्गिकताका आधारमा ऊ पुरुष पात्र हो । उपन्यासमा एक असल मित्रका रूपमा उपस्थित भएको अर्जुन सत्पात्र हो । उसको उपस्थितिपछि पनि उपन्यासमा उसको स्वभावमा कुनै परिवर्तन देखापर्दैन । त्यसैले ऊ उपन्यासको स्थिर पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा हेर्दा ऊ व्यक्तिगत जीवनचेतना भएको पात्र हो । उपन्यासमा उसको उपस्थिति भएकै कारणले मेघराज र जुनेलीको देखादेख भएको र उक्त घटनाले उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेकाले ऊ उपन्यासको मञ्चनीय पात्र हो । आबद्धताका आधारमा हेर्दा अर्जुन बद्धपात्र हो ।

रीता बनर्जी

रीता बनर्जी उपन्यासको आदि भागमा नै देखापरेकी नारी पात्र हो । मेघराजसँगै एउटै अफिसमा काम गर्ने रीता बङ्गाली जातिकी केटी हो । बाहिरी रूप ठीकै भए पनि नारीजातिमा पाइने स्वाभाविक आकर्षण उसमा विद्यमान थियो । सरल, शान्त र हँसिलो स्वभाव भएकी रीता बनर्जीको मिजासिलो स्वभावबाट जो कोही पुरुष पनि आकर्षित हुन्थ्यो । मेघराजलाई मन पराएर पनि अर्कै व्यक्तिसँग विवाह हुन पुगेकी रीता एउटा छोरो जन्मसकेपछि पनि मनले चाहेको कुरा नपाएकै कारणले आत्महत्या गरी मर्छे । विवाहअघि र विवाहपछि उसको जीवनमा परिवर्तन भए पनि विवाहपछिको उसको जीवनको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छैन । यस आधारमा रीता उपन्यासकी स्थिर चरित्र हो । कार्यभूमिकाका आधारमा हेर्दा ऊ सहायक पात्र हो । सुरुमा हँसिलो र फरासिलो स्वभाव भएकी रीताको जीवन पछि नीरस भएको छ । मनले नचाहँदा नचाहँदै पनि अन्य पुरुषसँग विवाह गर्न ऊ बाध्य हुन्छे । मेघराजको जीवनमा बारम्बार भस्का बनिरहने रीता बनर्जी उपन्यासकी सत्पात्र हो । रीता आफूले नचाहँदा नचाहँदै पनि जातीय बन्धनले बाँधिँएर अर्कै केटासँग विवाह गर्न बाध्य हुने आम नारीजातिकी प्रतिनिधि हो । यस आधारमा हेर्दा रीता बनर्जी वर्गगत जीवनचेतना भएकी पात्र हो । आसन्नताका आधारमा हेर्दा रीता मञ्चनीय पात्र हो भने आबद्धताका आधारमा ऊ बद्ध पात्र हो ।

दिव्या

आकर्षक रूपरङ्ग भएकी दिव्या उपन्यासमा १६/१७ वर्षकी ठिठीको रूपमा उपस्थित भएकी छ । उपन्यासको पछिल्लो भागमा देखापरेकी दिव्याको मेघराज भौँतारिँदै डिग्बोर्ड पुगेपछि भूपालका माध्यमबाट उससँग भेट भएको थियो । म्याट्रिकमा गणित विषयमा फेल भएपछि दिव्या मेघराजसँग ट्युसन पढ्न थाल्छे । उसको सामीप्य र सङ्गतमा रहँदा दिव्या मेघराजप्रति आकर्षित हुन पुग्छे । सरल र लजालु स्वभाव भएकी दिव्यामा शारीरिक आकर्षण छ । ऊ उपन्यासकी सहायक पात्र हो । उपन्यासमा उसको भूमिकामा कुनै परिवर्तन देखापरेको छैन । त्यसैले ऊ उपन्यासकी स्थिर पात्र हो । लैङ्गिकताका आधारमा ऊ स्त्री पात्र हो भने जीवन चेतनाका आधारमा व्यक्तिगत जीवनचेतना भएकी पात्र हो । असल स्वभाव भएकी दिव्या उपन्यासकी सत्पात्र हो । धेरै हन्डर खाएर भौँतारिँदै हिँडेको मेघराजलाई पुनः वैवाहिक जीवनको तृष्णा उमाने दिव्या उपन्यासमा आसन्नताका आधारमा मञ्चनीय पात्र हो भने आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

भूपाल

भूपाल उपन्यासको सहायक पात्र हो । उपन्यासको अन्त्यतिर उपस्थित गराइएको भूपाल निकै महत्त्वपूर्ण भूमिकामा देखापरेको छ । ऊ ज्यादै चिन्तनशील व्यक्तिका रूपमा चित्रित छ । स्पष्ट विचार भएको भूपाल सहयोगी पात्र हो । मेघराजलाई उसले निकै सहयोग गरेको छ । जुनेलीलाई काठमाडौँमा छोडेर भौँतारिँदै भागेको मेघराजलाई रेलमा भेटेर उसलाई आफ्नै घर डिग्बोर्ड लान्छ । मेघराजलाई जागिर दिलाउन उसले महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्छ । ऊ लैङ्गिकताका आधारमा पुरुष पात्र हो । ऊ सहयोगी भावना भएको सत्पात्र हो । उपन्यासभरि उसको स्वभावमा कुनै परिवर्तन देखापरेको छैन । त्यसैले ऊ उपन्यासको स्थिर पात्र हो । व्यक्तिगत जीवनचेतना भएको भूपाल आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो भने आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

चन्द्रमान

चन्द्रमान उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । आफ्नो स्थायी घर धरान भएको चन्द्रमान भक्तपुरमा डेरा गरी बस्ने व्यक्ति हो । आसाममा ३ वर्ष बसी आसामको आनीबानी सबै जानेको चन्द्रमान सहयोगी पात्रका रूपमा उपन्यासमा चित्रित छ ।

मेघराजलाई काठमाडौंमा बस्ने डेराका साथै नोकरी खोजिदिनसमेत सहयोग गर्ने र उपन्यासमा कतै कहीं पनि उसका बारेमा खराब चित्रण नभएकाले ऊ सत्पात्र हो । सुरदेखि अन्त्यसम्म उसको स्वभावमा कुनै परिवर्तन देखापरेको छैन । त्यसैले ऊ स्थिर पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत जीवनचेतना भएको पात्र हो भने आसन्नताका आधारमा चन्द्रमान मञ्चीय पात्र हो । आबद्धताका आधारमा ऊ बद्ध पात्र हो ।

यी माथिका प्रमुख र सहायक पात्रहरूबाहेक 'अतृप्त' उपन्यासमा अन्य गौण पात्रहरू पनि छन् । तिनीहरूको पनि उपन्यासमा आ-आफ्नै किसिमको भूमिका रहेको छ । यी गौण पात्रहरू कुनै बद्ध रूपमा आएका छन् भने कुनै मुक्त रूपमा आएका छन् । उपन्यासका गौण पात्रहरूमा पाठक बा, वीरे, दिव्याकी आमा, गुमानबहादुर गुरुङ र उसका स्वास्नी, छोराछोरीहरू, नगेन फुकेन, रीता बनर्जीकी आमा, श्रीमान् र छोरो सुनील आदि पर्छन् ।

पाठक बा आसामका गोठमा रहेका महाजनहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हुन् । त्यस्तै वीरे ईश्वरीलाल र मेघराजको स्कूलको सहपाठी हो । ईश्वरीलालको उदार मानवतावादी चरित्रलाई देखाउन वीरेको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । ऊ उपन्यासको मुक्त पात्र हो । दिव्याकी आमा एक कुशल आमाको भूमिकामा उपस्थित छिन् भने गुमानबहादुर गुरुङ र उसका छोराछोरीले प्रवासमा मजदुरी गरेर खाने मजदुर वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यिनीहरू प्रवासमा 'दाजु' भनेर चिनिन्छन् जसले मजदुर भन्ने बुझाउँछ । यिनीहरू अशिक्षित छन् । त्यस्तै नगेन फुकेन मेघराजको होस्टलमा बस्दाको रुम पाटनर हो । ऊ बाहिरी संसारबाट अनभिज्ञ रहेको किताबी कीरो हो । पढ्नमा ऊ मेधावी छात्र हो । त्यस्तै रीता बनर्जीको श्रीमान् पत्नीशोक परेको व्यक्तिका रूपमा चित्रित छ । जो नीरस र चिन्तित देखिन्छ ।

अतृप्त उपन्यासमा प्रयोग भएका उपर्युक्त पात्रहरूलाई कार्य भूमिका, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, लिङ्ग, आसन्नता र आबद्धताका आधारमा तालिकीकरण गरी निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ-

पात्र	कार्यभूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवनचेतना	लिङ्ग	आसन्नता	आबद्धता
मेघराज	प्रमुख	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	पुरुष	मञ्चीय	बद्ध
जुनेली	"	"	"	"	स्त्री	"	"
सुधा	"	अनुकूल	"	"	"	"	"
ईश्वरीलाल	"	"	स्थिर	"	पुरुष	"	"
दिव्या	सहायक	"	"	"	स्त्री	"	"
भूपाल	"	"	"	"	पुरुष	"	"
अर्जुनसिंह	"	"	"	"	"	"	"
वीरे	गौण	"	"	"	"	"	मुक्त
चन्द्रमान	सहायक	"	"	"	"	"	बद्ध
रीता	"	"	"	"	स्त्री	"	"
नगेन फुकेन	गौण	"	"	"	पुरुष	"	मुक्त

यसरी 'अतृप्त' उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण गर्दा लिङ्गका आधारमा यहाँ मेघराज, अर्जुनसिंह क्षेत्री, ईश्वरीलाल ढुङ्गाना, नगेन फुकेन, चन्द्रमान, वीरे, भूपाल, गुमानबहादुर गुरुङ पुरुष पात्र छन् भने स्त्री पात्रहरूमा रीता बनर्जी, सुधा, जुनेली, दिव्या आदि रहेका छन् । यसबाट तुलनात्मक रूपमा यस उपन्यासमा पुरुष पात्रको बाहुल्य पाइन्छ । त्यस्तै गरी मेघराज र जुनेलीबाहेक यहाँ सबै अनुकूल पात्रहरू छन् । त्यस्तै गुमानबहादुर गुरुङ र 'दाजु' वर्गका केही मजदुर बाहेक यहाँ सबै सम्पन्न र शिक्षित पात्रहरू छन् । जुनेली पनि सात कक्षासम्म पढेकी पात्र हो । यसमा प्रयुक्त प्रायः सबै पात्रहरू व्यक्तिगत जीवनचेतना भएका छन् । उपन्यासमा मेघराज, सुधा र जुनेलीबाहेक सबै पात्रहरू स्थिर प्रकृतिका छन् । उपन्यासमा नगेन फुकेन र वीरेबाहेक सबै पात्रहरू बद्ध छन् र सबै पात्रहरू मञ्चीय पनि छन् ।

यसरी पात्र विधान तथा चरित्रचित्रणका आधारमा हेर्दा 'अतृप्त' एउटा सफल उपन्यास मान्न सकिन्छ । 'म' अर्थात् मेघराजको जीवनको एक खण्डको चरित्रचित्रण

गर्नु नै उपन्यासको मुख्य उद्देश्य हो । अरू सबै पात्रहरूलाई उसको जीवन वृत्तान्तको प्रस्तुतिका क्रममा आवश्यकताअनुसार स्थान दिइएको छ । मेघराजका अतिरिक्त अरू प्रमुख पात्रहरू पनि अनेक स-साना घटना र भूमिकामा आधारित देखिन्छन् तर ती सबै घटनाहरू मूलतः प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा मेघराजसँग नै सम्बन्धित छन् । उपन्यासमा स्थान र कार्यका आधारमा पात्रहरूको युक्तिसङ्गत प्रयोग भएको छ । गौण पात्रको पनि उपन्यासमा उल्लेख्य भूमिका देखिन्छ ।

४.२.५ परिवेश

‘अतृप्त’ विभिन्न स्थान वा परिवेशलाई कार्यक्षेत्र बनाएर लेखिएको उपन्यास हो । मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिलाई अँगालेर लेखिएको उपन्यास हुनाले यसमा पात्रहरूको चरित्रविश्लेषणका साथै बाह्य वातावरणका रूपमा विभिन्न ठाउँ, त्यहाँको परिवेश, परिस्थिति, रङ्गरूप आदिको विश्लेषण पनि उत्तिकै टड्कारो किसिमले यस उपन्यासमा गरिएको छ । मनोविश्लेषणात्मक धारामा लेखिएको उपन्यास भएको हुनाले मूलतः यसमा बाह्य, आन्तरिक दुवै परिवेश सजीव देखिन्छन् । बाह्य वातावरणलाई देखाउने क्रममा मेघराज ङुलेका विभिन्न ठाउँहरूको दृश्यलाई यसमा सफल तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले यस उपन्यासलाई दृश्यावलोकनको विचित्रता हो पनि भनिएको छ ।^{२१} मेघराज हुर्किएको फौजी वातावरण, शिलाङको नेपाली समाज, त्यस समाजमा बस्ने उच्च शिक्षित वर्ग र निम्न अर्थात् मजदुर वर्गका नेपालीहरू बीच देखिएको सामाजिक विषमताको चित्रण, त्यहाँको प्रकृतिचित्रण, वाईस् लेकको चित्रण, गुवाहाटी सहर र त्यहाँको मेघराजको विद्यार्थी जीवनको चित्रण, जुनेलीलाई भगाएर काठमाडौँ पुऱ्याएपछि काठमाडौँ सहर र त्यहाँका मन्दिर अर्थात् धार्मिक, सांस्कृतिक ऐतिहासिक थलोहरूको चित्रण, आसाममा बस्ने नेपालीहरूको ऐतिहासिक वर्णन, हरिद्वार, बद्री, केदार आदि ठाउँहरूको चित्रण गर्ने क्रममा प्रस्तुत उपन्यासमा बाह्य वातावरण सजीव रूपमा उपस्थित भएको पाइन्छ । कामवासनाले छटपटिएको मेघराज जहाँ-जहाँ पुग्यो त्यहीं-त्यहींको ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक, प्राकृतिक परिवेश औपन्यासिक घटनासँगसँगै आइरहेको पाइन्छ । यो उपन्यास सहरकेन्द्रित रहेको हुनाले सहरिया वातावरण वा परिवेश यस उपन्यासमा सशक्त रहेको देखिन्छ । शिलाङ, गुवाहाटी, तीनसुकिया, डिगबोई, वीरगंज, काठमाडौँ, दिल्ली, हरिद्वार, बद्री, केदार आदि स्थानहरू, भारत र

^{२१} कृष्ण चन्द्र सिंह, पूर्ववत्, पृ. २७४

नेपालमा अवस्थित सहरहरू हुन् र यिनै सहरिया परिवेशमा मेघराजले एकपछि अर्को घटनाको सिर्जना गर्दै जान्छ । 'अतृप्त' उपन्यास सहरिया जीवनको चारित्रिक यथार्थ हो । त्यसैले व्यक्तिका सामाजिक परिस्थितिले भन्दा उसका आन्तरिक मनस्थितिको उद्घाटनले यसमा विशेष महत्त्व पाएको देखिन्छ ।

आसाममा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको इतिहास वर्णन गर्ने क्रममा त्यहाँको वनजङ्गल, खेती गर्ने, गाई पालेर बस्ने नेपालीहरूको ऐतिहासिक वर्णनका साथै खेती र उद्योगधन्दा गरी त्यहाँका ग्रामीण परिवेशमा बस्ने नेपालीहरूको चित्रण गर्ने क्रममा यस उपन्यासमा ग्रामीण समाजको परिवेशलाई पनि देखाइएको छ । आसाममा नेपालीहरू कसरी प्रवेश गरे भन्नेबारे ऐतिहासिक कुराको बोध गराउने सिलसिलामा भूपालले मेघराजलाई भनेका कुराबाट तत्कालीन आसामको परिवेशलाई बुझ्न सकिन्छ -“अघि नेपालीहरू आसाम पस्दा यो ठाउँ जङ्गलामुलुक थियो । चारैतिर बाटो पाइनसक्नु जङ्गल थियो । नेपालीहरू भैंसी खोज्न हिँड्दा जङ्गलमा बाटो बिरिएला भन्ने डरले काँसको बुचुकामा गाँठो पार्थे र साँध राख्थे रे ।” (अतृप्त, पृ. १२०)

मूलतः 'अतृप्त' उपन्यास आसामको सहरिया परिवेशलाई बाह्य परिवेशका रूपमा लिएर लेखिएको उपन्यास हो र यो बाह्य परिवेशका साथै औपन्यासिक पात्रहरूको अन्तरजगत्लाई खोतल्ने क्रममा यसमा आन्तरिक परिवेश अझ सशक्त र सजीव देखिन्छ । अर्थात् बाह्य र आन्तरिक दुवै प्रकारको वातावरणले उपन्यासमा ठाउँ पाए पनि उपन्यासको कथावस्तु मेघराजको चारित्रिक गतिविधिमा केन्द्रित रहनाका साथै यसमा अन्य वैयक्तिक पात्रहरूको पनि आन्तरिक धरातललाई देखाउने उपन्यासकारको जस्तो उद्देश्य रहेकाले आन्तरिक वातावरण नै यसको टडकारो पक्ष हो । यसको शीर्षक *अतृप्त* नै मूलतः व्यक्तिको आन्तरिक जगत्सँग सम्बन्धित छ । मेघराजको अन्तर्मनमा दमित भएर रहेका इच्छा, आकाङ्क्षा र नारीप्रतिको आशक्ति अर्थात् कामवासनाले सताउँदै गएको उसको मनस्थिति वा उसको आन्तरिक जगत् नै यस उपन्यासको आन्तरिक परिवेश हो भने ती समस्याबाट पीडित भएर बाह्य रूपमा घटित भएका घटनाहरू र ती घटनाहरूले लिएको वातावरण बाह्य परिवेश हो । मूलतः औपन्यासिक पात्रहरूका अन्तर्जगत्मा घटित घटनाहरू आन्तरिक परिवेशमा घटित घटनाहरू हुन् भने बाह्य रूपमा देखिने अर्थात् भौतिक जगत्मा देखापरेका दृश्य, स्थान, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक परिवेशमा घटेका घटनाहरू बाह्य परिवेशका घटना हुन् । विशेष

गरी अफिसमा जागिर गर्ने, विश्वविद्यालयमा पढ्ने मानिसहरू सहरमा नै बस्ने भएकाले मुख्यतः सहरिया वातावरण नै यस उपन्यासको परिवेश हो ।

४.२.६ दृष्टिविन्दु

दृष्टिविन्दु भनेको उपन्यासकारले कथावाचनका निमित्त उभिन रोजेको ठाउँ हो । दृष्टिविन्दु उपन्यासकारको दृष्टिकोणको प्रतिनिधि तत्त्व हो । *अतृप्त* उपन्यासमा कथाको वर्णन 'म' पात्र मेघराजको माध्यमबाट गरिएको छ । यस आधारमा हेर्दा *अतृप्त* उपन्यासमा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । मेघराज यस उपन्यासको समाख्याता हो । मेघराज उपन्यासको सम्पूर्ण कथावस्तुको भोक्ता हो । मेघराजको जीवनमा घटेका घटनाहरू नै *अतृप्त* को कथावस्तु हो । त्यसैले यस उपन्यासमा आन्तरिक प्रथम पुरुषान्तर्गत केन्द्रीय दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा 'म' पात्रले आफ्नो परिस्थितिको वर्णन यसरी गरेको छ - "बाल्यावस्थादेखि नै मलाई सङ्गीत, साहित्य, नाटक आदिमा रुचि रहेको छ । नाटकामा अभिनय गर्न पाउँदा म कयौँ रातहरू जागेर बिताउने, रिहर्सलका निमित्त घरबाट ६ माइल टाढा आउने, जाने गर्न म हिचकिचाउन्नथेँ, अपितु त्यसमा मलाई आनन्द थियो । तर आज मेरो सम्बन्ध तिनै कुराहरूसँग छ तापनि मलाई केही आनन्द छैन । म सबै काम गर्छु यन्त्रवत् रूपमा गर्नको निमित्त ।" (अतृप्त, पृ. २) उपन्यासको समाख्याता मेघराज 'म' पात्रका रूपमा उपन्यासको सम्पूर्ण कथा वाचन गर्दछ । यस उपन्यासको कथानकको सम्पूर्ण पक्षमा वर्णनात्मक र दृश्यात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । उपत्यकाभित्र अवस्थित भक्तपुरका देवस्थलहरूको वर्णन उपन्यासमा यसरी गरिएको छ - "भक्तपुरको विशाल पाँचतले देवल, भैरवनाथको मन्दिर, पचपन्न भ्याल, स्वर्णद्वार आदि र यिनमा कुँदिएका चित्रहरू र बुट्टाहरूले आज पनि दिनहुँ विश्वका विभिन्न ठाउँबाट आउने यात्रीहरूको दृष्टि आकर्षण गरिरहेको छ र गरिरहने छ । भक्तपुर शहर हेरेर मेरो कल्पनामा विस्मृतिका पाना पल्टिए र अतीतको गर्भमा भासिएका हजारौँ वर्षअघिका सभ्यताहरूको यसले सम्झना गरायो ।" (अतृप्त, पृ. ९३) उपन्यासमा आफ्ना र उपन्यासमा वर्णित सम्पूर्ण पात्रका कथा मेघराजले वर्णन गरेको छ । ठाउँ-ठाउँमा पात्रहरूका बीचको संवादले नाटकीयताको आभास हुन्छ । "जुनेली धन्दा छिनेर ओछ्यानमा आई । एकपल्ट मलाई घच्चच्याउँदै भनी "के भयो भन्नुस् त, सञ्चो भएन ?" म नबोली पल्टिरहेँ ।

त्यसपछि ऊ धेरैबेर गनगनाइरही । केही छिनपछि ओछ्यानमा पल्टी । अनि केही बेरपछि स्याँकस्याँक सुँकसुँकको स्वर सुनियो ।” (अतृप्त, पृ. १०९)

यसरी हेर्दा उपन्यासमा घटित सम्पूर्ण घटनाको वर्णन स्वयम् मेघराजले गरेको हुनाले र ऊ उपन्यासको केन्द्रीय चरित्र हुनाले यस उपन्यासमा प्रथम पुरुष आन्तरिक केन्द्रीय दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

४.२.७ उद्देश्य

उपन्यासले भन्न चाहेको कुरा नै विचार वा उद्देश्य हो । विना उद्देश्य कुनै पनि कुराको सिर्जना हुँदैन । अतृप्त उपन्यास लेखनको पनि आफ्नै उद्देश्य छ । जीवनका सम्पूर्ण क्षेत्रमा आउने उग्र नैराश्य र उराठलाग्दो अतृप्तिका स्वाभाविक गतिविधिलाई देखाउनु नै अतृप्त उपन्यासको उद्देश्य हो ।^{२२} अतृप्त उपन्यास चरित्रप्रधान उपन्यास भएको हुनाले यसको मुख्य उद्देश्य पात्रहरूको चारित्रिक गुणदोषलाई यथार्थ रूपमा प्रकाश पार्नु रहेको छ । मेघराज यसको केन्द्रीय पात्र हो । उसका जीवनका घटनाहरू यसको कथावस्तु हो । कुनै पनि यथार्थवादी उपन्यासकारको उद्देश्य व्यक्ति/पात्रका चारित्रिक गुण दोषलाई देखाउनु हो । आफ्नै कमजोरी र दुर्बलताका कारणले चरित्रहीन व्यक्तिका रूपमा देखापरेको मेघराजको चरित्रलाई चित्रण गर्नु नै यो उपन्यासलेखनको उद्देश्य रहेको छ । मान्छे सर्वगुणसम्पन्न हुँदैन; दया, माया, प्रीति, काम, क्रोध, हिंसा, ईर्ष्या, द्वेष, नमेटिने तृष्णा जस्ता सबै राम्रा नराम्रा गुणहरूले भरिएको हुन्छ भन्ने यथार्थ चित्रण गर्नु नै ‘अतृप्त’ उपन्यासको उद्देश्य हो ।^{२३} मानिस मानसिक पीडाले भौँतारिन्छ र मानवीय आकाङ्क्षाका अतृप्तिमा हुन्मुनिएको मान्छे तृप्ति पाउनका लागि आफ्नै अस्तित्वबारे पनि विचार गर्दैन । मानिसमा हुने अतृप्तताले के कतिसम्म गर्छ र त्यसको परिणामले मानिसलाई कस्तो स्थितिसम्म पुऱ्याउँछ भन्ने कुरालाई देखाउनु यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य मान्न सकिन्छ । वास्तवमा विशृङ्खलित जीवनको वास्तविकता देखाउनु नै यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य हो ।^{२४} मानिसमा कामवृत्तिको चाहना प्रबल हुन्छ । यो शाश्वत प्रवृत्ति हो । यसबाट क्षणिक सन्तुष्टिको अनुभव गर्न सके पनि मानिसले आत्मसन्तुष्टि भने कहिल्यै पाउन सक्दैन भन्ने यथार्थलाई यहाँका मुख्य पात्र मेघराज र जुनेलीका साथै अन्य सहायक पात्रका माध्यमबाट देखाइएको छ । यस

^{२२} तारानाथ शर्मा, ‘चर्चा एउटा उपन्यासको’, मधुपर्क, (वर्ष २, अङ्क ७, २०२६), पृ. ४१

^{२३} शिव रेग्मी, ‘अतृप्त उपन्यासको एक विवेचना’, रूपरेखा, (वर्ष १२, अङ्क ७, पूर्णाङ्क १२७, मङ्सिर, २०२८), पृ. १७

^{२४} लीलबहादुर क्षेत्री, ब्रम्हपत्रका छेउछाउ, दो.सं., (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५५), पृ. ४

उपन्यासमा उपस्थित भएका प्रायःजसो पात्रहरूले अतृप्तिकै अनुभव गरेका छन् । तीर्थव्रत गर्न भनी साधुसन्यासीको वस्त्र धारण गरी हिँड्ने साधुसन्तहरू पनि कामप्रवृत्तिमा अनुरक्त भएको देखाउनुले यसको मुख्य उद्देश्य मानिसले अनुभव गर्ने यौन, अतृप्तता र त्यसबाट मानिसमा के-कस्ता समस्या आइपर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई देखाउनु हो । सामाजिक दृष्टिकोणबाट 'अतृप्त' उपन्यासलाई हेर्दा यस उपन्यासमा र सामाजिक वातावरणले मानिसको मनस्थितिमा प्रभाव पार्छ र सामाजिक वातावरणअनुसार नै उसको मनस्थितिको विकास हुन्छ भन्ने कुरालाई देखाउन खोजिएको छ । फौजी वातावरणमा हुर्किएको मेघराज नारीसम्पर्कबाट टाढा रहेको हुन्छ । यसैकारण ऊ अलौकिक संसारकी नारीको कल्पना गर्छ र त्यसैलाई प्राप्त गर्ने धूनमा गलत बाटोतिर डोरिएको छ । सुधा हुर्किएको वातावरणले नै उसलाई अहम्वादी, सामान्य नारीभन्दा फरक प्रवृत्तिको बनाएको हो । मेघराज, जुनेली, सुधाजस्ता चरित्रका बीच ईश्वरीलाल पात्रलाई उपस्थित गरेर समाजमा नैतिकवान्, आदर्शवान्, सच्चरित्रका मान्छे अभै पनि छन् भन्ने कुरा पनि उपन्यासकारले देखाउन खोजेका छन् । रीतालाई मन पराउँदा पराउँदै पनि मेघराजले उसलाई स्वीकार्न नसक्नुले शिक्षित व्यक्तिमा पनि रूढिवादी परम्परा र जातीयताको प्रभाव रहेको हुन्छ र शिक्षाले मात्रै मान्छेको मानसिकतालाई परिवर्तन गर्न सक्दैन भन्ने कुरा देखाउनु पनि यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो ।

प्रस्तुत उपन्यासमा शिलाङको सहरिया वातावरणको चित्रण गरेर उच्चवर्ग र निम्नवर्ग बीचको विषमता देखाइएको छ । “प्रस्तुत उपन्यासमा पनि मैले दया, माया, प्रीति, काम, क्रोध, हिंसा, ईर्ष्या, द्वेष, अमिट तृष्णा, आशा, आकाङ्क्षा, राम्रा नराम्रा सबै दोष गुणले घेरिएको मानव-जीवन र उसको मनःस्थितिको यथार्थ चित्रण माथि नै टेकाएको छु”^{२५} भन्ने लेखकीय भनाइबाट नै समाजमा रहने भिन्नभिन्न चरित्र तथा दोषगुणले युक्त मानिसलाई यथार्थ रूपमा देखाउनु यसको उद्देश्य हो भन्न सकिन्छ । प्रत्येक मानिसहरू शारीरिक, मानसिक, व्यावहारिक, सामाजिक, साँस्कृतिक आदि कारणबाट पृथक् हुन्छन् र ती मानिसमा पाइने यही भिन्नताको प्रवृत्तिलाई देखाउने प्रयास यस उपन्यासमा भएको छ । व्यक्तिले समाज, सामाजिक परिवेश र मान्यताअनुसार कुनै पनि कुराको निर्णय गर्नुपर्छ । सामाजिक परिवेश र मान्यताबाहिर रहेर समाजलाई नै नबुझेर गरिएको निर्णयले मानिसलाई गलत बाटोतिर डोर्न्याउँछ भन्ने

^{२५} लीलबहादुर क्षेत्री, 'मेरो भन्नु', अतृप्त, पूर्ववत्

कुरा देखाउनु यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो । यस कुरालाई उपन्यासको नायक आफैले यसरी व्यक्त गरेको छ- “सधैं आफ्नै दृष्टिकोणले संसार हेर्न खोज्ने हुँदा म सधैं ठगिएको छु ।” (अतृप्त, पृ. ५५)

अतृप्त उपन्यासमाफत् आसामको विस्तृत परिवेशलाई देखाउनाका साथै दिल्ली, हरिद्वार, बद्री, गुप्तकाशी, काठमाडौं, वीरगन्ज आदिको परिवेशलाई सजीव रूपमा चित्रण गरेर, त्यहाँको सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक पक्षहरूलाई देखाउनु यसको अर्को उद्देश्य मान्न सकिन्छ ।

यसरी मानिसभित्र दमित र कुण्ठित भएर बसेका इच्छा, आकाङ्क्षा र चाहनाहरूबाट ऊ कहिल्यै पनि पूर्ण सन्तुष्ट हुन सक्दैन, अर्थात् मान्छे सधैं अतृप्ततामै भङ्किरहन्छ । उसले क्षणिक तृप्तिको अनुभव गर्न सके तापनि जीवन भने उसको अतृप्ततामै रहेको हुन्छ भन्ने कुरालाई देखाउनु यसको केन्द्रीय उद्देश्य रहेको देखिन्छ जुन कुरा यस उपन्यासको शीर्षकले पनि सङ्केत गरेकै छ ।

४.२.८ भाषाशैली

उपन्यासको प्रस्तुति भाषाका माध्यमबाट गरिन्छ । भाषा साहित्यिक अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली भाषाका माध्यमबाट गरिने अभिव्यक्तिको निजी तरिका हो । उपन्यासमा कहिलेकाहीं व्याकरणिक मानक भाषालाई भाँचभुच पारी कथ्य भाषाको प्रयोग पनि गरिन्छ । उपन्यासकारलाई व्याकरणका नियमले तगारो हाल्न सक्दैनन् । यस पृष्ठभूमिमा *अतृप्त* उपन्यासको भाषाशैलीलाई हेर्दा यसमा उपन्यासकार क्षेत्रीले पूर्वी नेपाल र आसाम दार्जिलिङ्गतिर बोलिने स्थानीय भाषिकाको प्रयोग ठाउँ ठाउँमा गरेका छन् । जस्तै:-

“होइन हऊ जोशीज्यू बिहे नगर्नु ?”

“ए काँको हामी त हिजै बेलुका आएका, तिहीं पण्डाका घरमा बसेका छौं, जाँन उतै ।”

यसमा एकातिर औपन्यासिक पात्रहरूको संवादमा पात्रअनुरूपको भाषाको प्रयोग सशक्त रूपमा भएको पाइन्छ भने अर्कातिर कथावस्तुको वर्णनमा पनि सहज, सरल र श्रुतिमधुर भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । आसाममा बस्ने उपन्यासकार भएको हुनाले क्षेत्रीले परिवेशअनुसार नेपाली जातिका अतिरिक्त अन्य जातिका पात्रहरूको पनि चयन गर्नु र ती पात्रअनुसारका भाषाको प्रयोग गर्नु उनका उपन्यासमा देखिने

भाषिक विशेषता हो । *अतृप्त* उपन्यासमा 'कुएँर' (उखु), 'खुट्टी' (गोठ) जस्ता असमिया भाषाको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै "एशो, एशो, जोशी भाइ, को थाय थेके ?" जस्तो बङ्गाली भाषाको वाक्य, त्यस्तै ना मालुम, धङ्कन, अच्छा, ओस्ताद, बच्चेदार जस्ता हिन्दी भाषाका पद, पदावली र वाक्यको प्रयोग पनि भएको छ । अङ्ग्रेजी भाषाका रेडियो, स्टेसन, प्लेट, बिस्कुट, होटल, होस्टल, इन्जिनियर, मास्टर, ड्राइभर, कलेज, बी.एस्सी. आदि शब्दको प्रयोग पनि यसमा भेटिन्छ । यी आगन्तुक शब्दका अतिरिक्त कलुषित, माधुर्य, क्षीण, क्रोधाग्नि, मृदु, ईर्ष्या, घृणा, निर्लज्ज, किञ्चित्, भय, अपितु, कलङ्क, चुम्बन, आनन्द जस्ता अनेक तत्सम शब्दको प्रयोग यस उपन्यासमा अत्यधिक पाइन्छ । यीबाहेक यस उपन्यासमा ठेट नेपाली शब्दहरूको प्रयोग पनि यत्रतत्र पाइन्छ । जस्तै: च्याख-च्याख, हिचकिचाउन्नथे, चङ्कन, धुकचुकाइँ, भुतुकक, बुच्का, नियास्रो, निर्धक्क, बोक्सी, अलच्छनी आदि । त्यस्तै नेपाली समाजमा प्रचलित उखान टुककाको प्रयोग पनि यस उपन्यासमा गरिएको छ । जस्तै "देखेकाले हुन्न, लेखेको चाहिन्छ" "तिखै नलागी पानीको के जोहो गर्न हतार" "कुकुर, ढुटो खान पनि चाहँदैन, साँढेले खाएको पनि मन पराउँदैन" आदि । *अतृप्त* उपन्यासमा क्षेत्रीले स्तरीय साहित्यिक भाषालाई बढी महत्त्व दिएका छन् । यस उपन्यासका प्रायः सबै पात्रहरू सहरिया परिवेशमा हुर्केका र शिक्षित हुनाले उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषा पनि उनीहरूकै स्तरानुरूपको देखिन्छ । यस उपन्यासको भाषा प्रयोगलाई हेर्दा पात्रको मनस्थितिलाई ध्यानमा राखी उपन्यासकारले एउटै पात्रले पनि आफ्नो मनस्थिति र परिस्थितिअनुसार कतै ठट्टौली भाषा, कतै कठोर भाषा, कतै कोमल र कतै कलात्मक साहित्यिक भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

शैलीशिल्पका दृष्टिले *अतृप्त* आत्मकथात्मक शैलीमा लेखिएको उपन्यास हो । यहाँ कथालाई प्रस्तुत गर्न संस्मरणात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । दश परिच्छेदमा विभाजन गरिएको यस उपन्यासको पहिलो, नवौँ र दशौँ परिच्छेदको कथावस्तु वर्तमानकालीन समयलाई लिएर लेखिएको छ र यिनमा कथावस्तुको अन्तिम अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । दुईदेखि आठ परिच्छेदसम्म संस्मरणात्मक शैलीमा नायक मेघराजले आफ्ना विगतका घटनाहरूलाई आफैँ वर्णन गरेको छ । यसरी उपन्यासको कथावस्तु अन्त्यबाट सुरु भएर फेरि अन्त्यसँगै जोडिएको छ । उपन्यासमा वर्णित सबै घटनाहरू चित्रात्मक रूपमा उपस्थित छन् र बीच-बीचमा संवादको प्रयोग गरिएको हुनाले

दृश्यात्मकता पनि रहेको छ । आत्मकथात्मक शैलीलाई बीचबीचको संवादात्मक शैलीले सहयोग पुऱ्याएर कथावस्तुलाई अगाडि बढाएको छ । यी संवादहरू पनि संस्मरणात्मक रूपमा प्रयोग भएका छन् । त्यसैले यस उपन्यासमा संवादात्मक तथा आत्मकथात्मक शैलीमा अगाडि बढेको देखिन्छ । संवादात्मक शैलीमा पनि ठाउँ-ठाउँमा चित्रात्मकताले प्रश्रय पाएको छ । अर्थात् दुई पात्रहरू बीचको संवादमा अतीतको घटना वा स्थान वा परिवेशको वर्णन गर्ने क्रममा त्यस स्थान वा परिवेशको चित्र संवादका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । उदाहरणका रूपमा मेघराज र भूपालबीचको संवादमा भूपालले वर्णन गरेको आसामको परिवेशलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ -

“अघि नेपालीहरू आसाम बस्दा यो ठाउँ जङ्गलामुलुक थियो । चारैतिर बाटो पाइनसक्नु जङ्गल थियो । नेपालीहरू भैँसी खोज्न हिँड्दा जङ्गलमा बाटो बिरिएला भन्ने डरले काँसको बुच्चामा गाँठो पार्थे र साँध राख्थे रे ।” (अतृप्त, पृ. १२०)

अतृप्त उपन्यासमा पात्रको चरित्रलाई केलाउने क्रममा पात्रको आन्तरिक जगत्लाई विशेष महत्त्व दिइएको छ र त्यसलाई आत्मकथात्मक अभिव्यक्ति प्रणालीमा आबद्ध गरिएकाले प्रथम पुरुष शैली देखिन्छ । यसमा वाक्यगठन सरल र स्वाभाविक हुनाका साथै शृङ्खलित छन् । यही सरल वाक्यहरूको प्रयोग अत्यधिक मात्रामा भएको पाइन्छ । त्यस्तै ठाउँ-ठाउँमा संयुक्त र मिश्र वाक्यहरूको प्रयोग पनि सहज र स्वाभाविक रूपमै गरिएको छ । पदक्रम, पदावलीक्रम तथा वाक्यक्रम सुनियोजित र शृङ्खलित भएको हुनाले शब्ददेखि वाक्यगठन, सङ्कथन हुँदै पूरै कथावस्तु शृङ्खलात्मक देखिन्छ । वाक्यहरूलाई सजाउने क्रममा कतैकतै आलङ्कारिक एवम् कलात्मक र सौन्दर्यपूर्ण वाक्यहरू प्रयोग गरिएका छन् र ती कुनै पनि वाक्यहरू अस्पष्ट, जटिल तथा दुर्बोध्य छैनन् । वाक्यदेखि अनुच्छेद, परिच्छेद हुँदै सिङ्गो उपन्यासमा कथावस्तु भाषिक सहजसाथ प्रवाहित भएको छ । त्यसैले भाषा शैलीका दृष्टिकोणले पनि *अतृप्त* उपन्यास सफल रहेको छ ।

४.२.९ अन्य तत्त्वहरू

माथि उल्लिखित बाहेक *अतृप्त* उपन्यासमा अन्य तत्त्वहरूको पनि समावेश गरिएको छ । द्वन्द्वले *अतृप्त* उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । वस्तुतः द्वन्द्व उपन्यासको कथावस्तुलाई गति दिने तत्त्व हो । चरित्रप्रधान उपन्यासमा पात्रहरूका बीचको बाह्य द्वन्द्व र पात्रका अन्तर्मनभिन्नका आन्तरिक द्वन्द्व सबल रहन्छ । द्वन्द्वका

दृष्टिले अतृप्त उपन्यास सबल छ । यसमा बाह्य द्वन्द्व र आन्तरिक दुवै स्तरमा द्वन्द्व सृजना भएको छ । बाह्य द्वन्द्वका रूपमा मेघराजको रीतासँगको वैचारिक द्वन्द्व, सुधासँगको वैचारिक द्वन्द्व, जुनेलीसँगको द्वन्द्व आदिलाई लिन सकिन्छ । तर यस उपन्यासमा बाह्य द्वन्द्व आन्तरिक द्वन्द्वका तुलनामा भीनो रूपमा उपस्थित भएको छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र मेघराजमा आन्तरिक द्वन्द्व अत्यन्त सबल छ । उसको मनमा एकाग्रता छैन । उसमा अहम् भाव र हीनताबोधको द्वन्द्व प्रमुख रूपमा देखिन्छ । उसलाई एकातिर आफू शिक्षित र सबैले मान्ने व्यक्ति भएँ भन्ने घमण्ड छ भने अर्कातिर आफ्नो दुर्बलताका कारण उसभित्र हीनताभाव थियो । एउटा खुट्किलामा टेकेर आँटिलो पाराले निर्णय लिन नसक्ने दोधारे मनस्थिति भएको पात्रको रूपमा मेघराजलाई चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै उपन्यासका अन्य पात्रहरूमा पनि मनोद्वन्द्व पाइन्छ । सुधाले मेघराज फर्कन्छ कि भन्ने वर्षाको प्रतीक्षापछि मात्र योगिनी हुने निश्चय गरेकी हो ।

त्यस्तै कुतूहलता पनि उपन्यासमा सबल रूपमा रहेको छ । उपन्यास पढ्दै जाँदा अन्त्यसम्म नै पाठकमा मेघराज अब कतातिर जान्छ, के गर्छ भन्ने कुतूहलता वा जिज्ञासा भई नै रहन्छ । यही कुतूहलताले नै उपन्यासलाई निकै रोचक बनाएको छ । उपन्यासको समाप्तिपछि पनि मेघराज आफ्नो घर शिलाङ गयो गएन ? यदि गएन भने ऊ कस्तो मानसिक अवस्थामा गुञ्जियो होला ? त्यसपछिको मेघराजको जीवन कसरी बित्यो ? भन्ने कुतूहलता पाठकमा रहिरहन्छ । त्यस्तै संवादले पनि अतृप्तको कथावस्तुलाई अधि बढाउन सहयोग गरेको छ । उपन्यासलाई नाटकीयताको आभास दिलाउनमा संवादको भूमिका प्रमुख छ । यस उपन्यासमा पात्रहरूले संवादकै माध्यमबाट आन्तरिक र बाह्य जगत्का जटिलतालाई प्रस्तुत गरेका छन् । ग्रामीण शैलीका संवादमा स्तरीयता पाउन सकिन्छ । उदाहरणका रूपमा केही वाक्यहरू यस प्रकार छन्:

“मैले बुझ्न राम्ररी सकिनँ । तपाईंको आशय के हो ?”

व्याख्या गर्नुपर्ने किसिमको त मैले केही कुरा गरिनँ ।”

“कुरो त सोभै छ । अँ तपाईं बुझ्न चाहनुहुन्न भने त्यो अर्कै कुरा हो ।”(अतृप्त, पृ. २०)

यस उपन्यासमा विम्ब र प्रतीकको प्रयोग पनि पाइन्छ । उदाहरणका लागि “कुकुर ढुटो खान पनि चाहँदैन, साँढेले खाएको पनि मन पराउँदैन ।” यहाँ कुकुरको प्रतीकका रूपमा मेघराजले आफूलाई औँल्याएको छ र साँढेको प्रतीकका रूपमा अरूलाई

औल्याएको छ । यसरी ठाउँ-ठाउँमा विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गरिएकाले पनि उपन्यास उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ ।

४.२.१० शीर्षकको सार्थकता

‘अतृप्त’ भाववाचक शब्द हो । यसको अर्थ हो सन्तुष्ट नभएको, तृप्ति नपाएको, भोको, तृष्णारत अथवा नअघाएको आदि । शब्दको अर्थका आधारमा हेर्दा उपन्यासको शीर्षक *अतृप्त* सार्थक देखिन्छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र मेघराजको असन्तुष्टि र अतृप्ततालाई यस उपन्यासमा मुख्य रूपमा देखाइएको छ । उपन्यासमा मूलतः मेघराजको जीवनकथा प्रस्तुत भएको छ र सहायक रूपमा अन्य सहायक पात्रहरूको कथा पनि यहाँ आएको छ तर सहायक पात्रहरूको छुट्टै कथा नभएर मेघराजको जीवनसँगै जोडिएको छ ।

मेघराजले आफ्नो जीवनको एक पाटो नारीतृष्णाको खोजीमा व्यतीत गर्छ । रीता, सुधा, जुनेली, दिव्याजस्ता युवतीसँग सम्पर्क बढाएर पनि आत्मसन्तुष्टि पाउन नसकेको मेघराजमा नारीतृष्णा पूर्ण रूपले मेटिएको हुँदैन । उपन्यासमा मेघराजले मात्र नभएर अन्य पात्रहरूले पनि अतृप्तिको अनुभव गरेका छन् । यहाँ मुख्य रूपमा अतृप्त भनेर यौन असन्तुष्टि वा यौनसम्बन्धी भोको पूरा गर्न नसकेकोलाई जनाइएको छ । अर्थात् ‘अतृप्त’द्वारा यस उपन्यासमा मुख्य पात्रको यौन अतृप्ततातिर सङ्केत गरिएको छ । सामाजिक रूपमा नभएर यहाँका पात्रहरू मानसिक रूपमा अतृप्त छन् । आर्थिक सम्पन्नता भएर पनि मानसिक असन्तुष्टिबाट यहाँका पात्रहरूले आफ्नो अतृप्ति देखाएका छन् । यसरी उपन्यासमा यौन अतृप्तिमा रन्थनिएका पात्रहरूको यथार्थ चित्रण गरिएको हुनाले उपन्यासको विषयवस्तुअनुसार यसको शीर्षक सार्थक देखिन्छ ।

मेघराजले यौनसन्तुष्टि नपाएकै कारण अनेक सम्बन्धहरू जोड्दै हिँडेको छ । उसले विभिन्न नारीहरूसँग यौन सम्पर्क राखेर पनि आखिरमा आफू अतृप्तिकै अवस्थामा रहेको अनुभव गर्छ । उसको चरित्रलाई हेर्दा यहाँ मानिसले कहिल्यै पनि पूर्ण तृप्ति पाउन सक्दैन भन्ने कुरा स्पष्ट देखिएको छ । आफूले मन पराएकी र सबै गुणले सुसम्पन्न देखेकी रीता बनर्जीलाई सामाजिक र साँस्कृतिक कारण देखाई बिहे गर्न सक्दैन । उसले रीताको प्रेमलाई स्वीकार नगरेर रीतालाई आत्महत्या गर्ने स्थितिसम्म पुऱ्याएको छ । उसले रीताजस्ती सर्वगुणसम्पन्न नारीबाट पनि तृप्ति पाउन सक्दैन । रगत र मासुले बनेकी, मानवीय दोषरहित, दैविक गुणले भरिएको नारीको कल्पना गर्ने मेघराज उसले

सोचेजस्तो नारी कतै कहीं पाउँदैन र विभिन्न गलत कार्य गर्दै हिँड्छ । उसले सुधालाई विवाह गरेर पनि अलपत्र पारेर छोड्छ । रूप र सौन्दर्यमा कमी तथा पुरुष स्वभाव भएको अनि अहम्मानी भएका कारणले ऊ सुधाबाट तृप्त हुन सक्दैन । त्यस्तै पहिले गाउँले, पाखे, र अशिक्षित युवती भनेर बिहे गर्न अस्वीकार गरेकी युवती जुनेलीलाई आफ्नै सहपाठी ईश्वरीलालले विवाह गरेपछि त्यही युवतीको रूप लावण्यमा भुलेर उसलाई भगाएर लैजान्छ । उसबाट आफ्नो यौनतिर्खा मेटाइसकेपछि पनि फेरि उसले आत्म असन्तुष्टिकै अनुभव गर्दछ । जुनेलीको चारित्रिक दोषका कारण ऊ जुनेलीबाट तृप्त नभएको अनुभव गर्दछ । त्यस्तै दिव्याको कलिलो उमेर र उसको रूप सौन्दर्यप्रति आकर्षित भएर पनि आफूले गरेका विगतका कुकार्यप्रतिको पश्चात्ताप र डरले दिव्यालाई अँगाल्न नसकेको हुनाले उसबाट पनि तृप्ति पाउन सक्दैन । यसरी एकपछि अर्की नारीप्राप्तिको तृष्णा राख्दै जाने र आफूलाई सधैं अतृप्तकै अनुभव गर्ने मेघराजको मानसिक स्थितिलाई उदाङ्ग पारिएको यस उपन्यासको शीर्षक *अतृप्त* सार्थक रहेको छ । विभिन्न गलत कार्य गरेर पनि र गल्तीको पश्चात्ताप गरेपछि पनि उसमा एउटी कल्पनाकी नारी प्राप्त गर्ने र सुन्दर घरजम बसाल्ने तृष्णा भित्री मनबाट चियाउन छोडेको हुँदैन । जीवनको एउटा अतृप्ति र असन्तुष्टि उसको मनमा रहिरहेको हुन्छ । त्यसैले पनि यस उपन्यासको शीर्षक *अतृप्त* सार्थक रहेको देखिन्छ ।

उपन्यासका अन्य पात्रहरूमा पनि अतृप्तिको रोग देखिन्छ । रीता बनर्जी आफूले चाहेको प्रेम नपाएर आत्महत्या गर्न पुग्छे । सुधाले जवानीमै लोग्नेबाट टाढा हुनुपरेको छ । उसले पनि यौन अतृप्तिकै कारण सामाजिक जीवनदेखि पलायन भएर अध्यात्मको बाटो अँगाली योगिनीको भेष लिएकी छ । जुनेली आफ्नो श्रीमान्ले आफ्नो रूप र यौवनको प्रशंसा नगरेकै कारण श्रीमान्को साथीसँग भागेकी छ । ऊ पनि यौन असन्तुष्टिबाटै ग्रसित भएर तृप्ति पाउने आशामा भागेकी हो । दिव्या र भूपालले पनि मेघराजलाई सोचेजस्तो व्यक्तिका रूपमा पाउन सक्दैनन् । रीताको श्रीमान् पनि उमेर छँदै विधुर भएर बस्नुपरेको छ । यसरी हेर्दा उपन्यासका हरेक पात्र अतृप्तिको रोगले सताइएका छन्; कुनै पात्र पनि सन्तुष्ट छैनन् । तृप्ति उनीहरूका लागि मृगतृष्णा जस्तै बनेको छ । अमिट तृष्णा बोकेर उपन्यासका सबै पात्रहरू बाँचेका छन् तर तृप्ति भन् टाढा-टाढा भागेको छ । यसरी यस उपन्यासका पात्रहरूमा दमित भएर बसेका इच्छा, आकाङ्क्षा र कामवासनाजस्ता मानसिक संवेगहरूको पूर्ति हुन नसकेको र उनीहरू अतृप्तिकै अवस्थामा रहेको देखाइएको हुनाले पात्र, चरित्र तथा विषयवस्तुअनुसार उपन्यासको शीर्षक *अतृप्त* अत्यन्त सार्थक रहेको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

अतृप्त उपन्यासको प्रवृत्तिगत विश्लेषण

अतृप्त मुख्य रूपमा मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा मेघराज जैसी नामक मुख्य पात्र उपस्थित गराई मेघराजका जीवनका बाह्य, आन्तरिक घटनाहरू प्रस्तुत गरी मानिसको मनको अध्ययन गरिएको छ । यो व्यक्तिकेन्द्रित उपन्यास हो । यसका प्रायः सबै पात्रहरू व्यक्तिगत जीवनचेतना भएका छन् । प्रवृत्तिगत रूपमा अतृप्त उपन्यासको विश्लेषण गर्दा यस उपन्यासमा निम्नलिखित प्रवृत्तिहरू पाउन सकिन्छ :

५.१ यौन मनोविज्ञानको प्रयोग

अतृप्त मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा 'म' पात्र मेघराजको मनोविश्लेषण गरिएको छ । यौन अतृप्तताले छटपटिएको मेघराजको मानसिकताको यथार्थ चित्रण अतृप्त उपन्यासमा गरिएको छ । यौन सन्तुष्टि भएन भने मान्छेले के कस्ता गलत काम गर्न सक्छ भन्ने मनोविज्ञानलाई यहाँ मुख्य पात्र मेघराजका साथै अन्य सहायक पात्रहरूका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । मान्छे राम्रा गुणहरूले मात्र नभई काम, क्रोध, हिंसा, ईर्ष्या, द्वेष आदि जस्ता अवगुणहरूले पनि भरिएको हुन्छ । यी अवगुणहरू मानिसमा प्रबल भएर गलत बाटो पनि समाउन सक्छ । आत्मसन्तुष्टि पाउने धूनमा सही र गलत छुट्याउन सक्ने क्षमता हुँदाहुँदै पनि क्षणिक आवेशमा आएर मानिसले जुनसुकै कार्य पनि गर्न सक्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक यथार्थलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा मानिसको मनोविज्ञान केलाउने क्रममा चरित्रको भित्री तहलाई खोतलेर भित्रै गहिरिने प्रयत्न गरिएको छ र यसबाट पात्रको मनको अन्तर्तहसम्म पाठक डुबुल्की मार्न सक्छ । यस उपन्यासमा मनोविज्ञानको आधार लिएर हीनताबोध, अहम्भावना, आत्माभिमान, हिंसावृत्ति आदिका कारणबाट हुन सक्ने मानसिक असन्तुलित अवस्थालाई देखाउन खोजिएको छ । यहाँका सबै पात्रहरू ठीक र बेठीक छुट्याउन सक्ने क्षमता भएका छन् तर पनि अतृप्तको तापले सताइएका हुनाले कतिपयले गलत बाटो अँगालेका छन् । अर्काकी श्रीमती भगाएर लानु पाप हो, गलत कार्य हो भन्ने जान्दाजान्दै पनि मेघराजले आफ्नो साथीकी श्रीमती जुनेलीलाई भगाउँछ । आफ्ना कमजोरीहरूलाई

मेघराज आफैले खोतलेको छ र पाठकसामु प्रस्तुत गरेको छ । यस उपन्यासमा मेघराजका साथै जुनेली, सुधा, दिव्या आदिको मनोविज्ञानलाई समेत अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसरी मानिसको अन्तर्मनको यथार्थलाई पात्रमार्फत् पाठकसमक्ष पुऱ्याउन सफल भएको यो उपन्यास मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

५.२ चरित्रप्रधान उपन्यास

मनोवैज्ञानिक धारालाई अँगालेर लेखिएका उपन्यासहरू प्रायः चरित्रप्रधान हुन्छन् । *अतृप्त* पनि मनोविश्लेषणलाई अँगालेर लेखिएको चरित्रप्रधान उपन्यास हो । यस उपन्यासमा कथावस्तुलाई भन्दा चरित्रलाई बढी महत्त्व दिइएको छ । पात्रहरू जहाँ-जहाँ पुग्छन् त्यहाँ-त्यहाँ नयाँ पात्र र कथाको सिर्जना हुन्छ । यस उपन्यासमा कथाले पात्रको सिर्जना नगरेर पात्रले कथाको सिर्जना गरेका छन् । यस उपन्यासका प्रत्येक पात्रहरू 'स्व' मा निर्भर छन् । यस उपन्यासमा प्रमुख रूपमा नायक मेघराजको चरित्रलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उसको चरित्रका माध्यमबाट मानिसमा हुने काम क्रोध, हिंसा, दया, माया, प्रीति जस्ता राम्रा र नराम्रा गुणहरूको विश्लेषण गरिएको छ । मेघराज फिरन्ते पात्रका रूपमा उपन्यासमा चित्रित छ । उसले विभिन्न नारीहरूको जीवन बर्बाद पारेको छ । जुनेली आफ्नो लोग्नेबाट रूप र यौवनको प्रशंसा नपाएर लोग्नेको साथीसँग भागी हिँड्ने चरित्रहीन नारीका रूपमा चित्रित छे । सुधा सुरुमा अहम्वादी नारीका रूपमा चित्रित भए पनि पछि अध्यात्मवादी बनेर सत् प्रवृत्तिकी नारीका रूपमा चित्रित छे । यस उपन्यासका पात्रहरूले समाजमा पाइने विभिन्न मनस्थितिका पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् तर पनि यी पात्रहरू व्यक्तिगत पात्र हुन् ।

५.३ नायककेन्द्रित उपन्यास

अतृप्त नायककेन्द्रित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा नायक मेघराजको जीवनचरित्रलाई केन्द्र बनाएर त्यसैको वरिपरि कथालाई घुमाइएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त सम्पूर्ण घटनाहरू नायक मेघराजको जीवनसँग सम्बन्धित छन् । अन्य पात्रहरूले घटाएका घटनाहरू पनि अन्ततोगत्वा मेघराजकै जीवनसँग जोडिन पुगेका छन् । उपन्यासमा उपस्थित सम्पूर्ण पात्रहरू मेघराजकै चरित्रलाई अभि स्पष्ट पार्न उपस्थित भएका छन् । उपन्यासकार क्षेत्रीका अन्य उपन्यासहरू समाजकेन्द्रित एवम् परिवेशकेन्द्रित छन् । त्यहाँ पात्रहरूको आ-आफ्नै स्थान र महत्त्व छ । तर *अतृप्त* उपन्यासमा नायक नै केन्द्र हो । यहाँ अन्य पात्रहरू जेजति उपस्थित भएका छन्, नायक मेघराजको

जीवनचरित्रलाई प्रस्तुत गर्न आएका छन् । नायक भौतारिएर जहाँ-जहाँ पुग्छ त्यहाँ-त्यहाँ नयाँ-नयाँ घटनाको सिर्जना हुँदै जान्छ । उपन्यासको नायक मेघराज उपन्यासको प्रत्येक खण्डमा उपस्थित छ । उसको अनुपस्थितिमा उपन्यासको कथा अगाडि बढ्न सक्दैन । यस आधारमा यो उपन्यास नायककेन्द्रित उपन्यास हो भन्न सकिन्छ ।

५.४ वैयक्तिक चरित्रको प्रस्तुति

अतृप्त उपन्यासका प्रायः सबै पात्रहरू वैयक्तिक स्वभावका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त सम्पूर्ण पात्रहरूले कुनै वर्ग, जाति, पेसा वा समाजको प्रतिनिधित्व नगरी नितान्त वैयक्तिक जीवनको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त रीता, मेघराज, सुधा, जुनेली, दिव्या, भूपाल आदि सबै पात्रहरू वैयक्तिक हुन् । उनीहरूको आ-आफ्नै स्वभाव र चरित्र छ । आफ्नै मस्तिष्कद्वारा उनीहरू नियन्त्रित छन् । यी पात्रले कुनै निश्चित समाज वा जातिको प्रतिनिधित्व गरेका छैनन् । सबै पात्रहरू वैयक्तिक छन् ।

५.५ विभिन्न वर्गका पात्रको प्रयोग

अतृप्त उपन्यासमा मुख्य रूपमा मध्यम वर्गीय पात्रहरूको प्रयोग गरिए तापनि सबै पात्रहरूलाई हेर्ने हो भने यसमा उच्च, मध्यम र निम्न गरी तीनै वर्गका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ र उनीहरूको जीवनशैलीलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासको चौथो परिच्छेदमा देखिने 'दाजु' भनेर चिनिने मजदुर वर्ग निम्न वर्गका पात्रहरूमा पर्छन् । यी निम्न र मजदुरवर्गका पात्रहरूमा गुमानबहादुर गुरुङ, उसकी स्वास्नी, छोरी र छिमेकी आदि पर्दछन् । यिनीहरू प्रायः अशिक्षित छन् र शिलाङको रैथाने शिक्षित समाजसँग यिनीहरूको निकै दूरी छ । त्यस्तै उपन्यासमा अधिकांश पात्रहरू मध्यम वर्गीय समाजका छन् । नायक मेघराज, जुनेली, दिव्या, भूपाल, रीता आदि सबै मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू हुन् । यिनीहरू प्रायः शिक्षित छन् र जागिरे छन् । सामान्य जीवनयापन गर्न यिनीहरूलाई कुनै समस्या परेको छैन । त्यस्तै उपन्यासमा उच्च वर्गको पात्रका रूपमा सुधा उपस्थित छे । ऊ बाल्यावस्थादेखि नै पाश्चात्य सभ्यताले रङ्गिएकी उच्च खानदानी अनि वातावरणमा हुर्केकी पात्र हो । ऊ तल्लो वर्गका मजदुरहरूको जीवनशैलीसँग पूर्णतः अनभिज्ञ छे ।

यसरी उपन्यासमा उच्च, मध्यम र निम्न तीनै वर्गका पात्रको प्रयोग गरी तिनीहरूको जीवनशैलीलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.६ पात्रका चारित्रिक गुण दोषको यथार्थ चित्रण

अतृप्त मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास हो । यसमा पात्रहरूको सबल पक्षको मात्र नभएर दुर्बल पक्षको पनि यथार्थ चित्रण गरिएको छ । यहाँ उपन्यासको नायकलाई नै खलनायकको प्रवृत्ति भएको चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । उपन्यासको नायक मेघराजमा सबल पक्षभन्दा दुर्बल पक्ष बढी छन् । उसमा चरित्रदोष देखिन्छ । उसले कैयौं केटीहरूको जीवन बर्बाद पारेको छ । पश्चात्तापमा जलेर पनि उसको मृगतृष्णा अझै मरेको छैन । एकपछि अर्की एउटी सुन्दरीलाई जीवनसाथी बनाउने उसको सपना जिउँदै छ । उपन्यासकार यथार्थवादी भएकाले उपन्यासको नायकलाई अन्त्यसम्म पनि जस्तो चरित्रको छ, त्यस्तै चरित्रमै छोडिएको छ । आदर्शवादी भएर नायकलाई सत्चरित्रतर्फ उन्मुख बनाउने काम उपन्यासकारबाट भएको छैन । त्यस्तै उपन्यासका अन्य पात्रहरू पनि जस्तो परिवेश र वातावरणमा हुर्के त्यस्तै प्रवृत्तिका छन् । आदर्शको लेप उपन्यासका कुनै पात्रमा पनि छैन । सुधामा अहम्भाव छ, त्यसैले गर्दा उसले श्रीमान्को साथ पाउँदैन । जुनेलीमा सही र गलत छुट्ट्याउन नसक्ने मनस्थिति छ, त्यसैले ऊ आफ्नो माया गर्ने श्रीमान्लाई छाडेर श्रीमान्को साथीसँग भाग्छे । मुख्य पात्र मेघराजलाई एउटा असत् प्रवृत्तिको मान्छेको रूपमा चित्रण गरेर मान्छेमा हुने वैयक्तिक कमी कमजोरी र सोचाइलाई यस उपन्यासमा यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

५.७ गतिशील र स्थिर दुवै स्वभावका पात्रको प्रयोग

अतृप्त उपन्यासमा गतिशील र स्थिर दुवै स्वभावका पात्रको प्रयोग गरिएको छ । गतिशील पात्रका रूपमा मेघराज, सुधा र जुनेली मुख्य छन् भने स्थिर पात्रका रूपमा अन्य पात्रहरू ईश्वरीलाल, दिव्या, भूपाल, अर्जुन, नगेन आदि पर्दछन् । मेघराज आफैँ कथावाचकको रूपमा रहेर उसले आफ्नो विगत र वर्तमान जीवनमा घटेका विभिन्न घटनाहरूको विश्लेषण गरेको छ । ऊ आफैँ क्रियाशील छ । हुन त मेघराजको अतृप्त मनस्थितिकै कारण विविध घटना घट्छन् र उपन्यासको अन्त्यमा पनि उसको मनस्थिति अतृप्तावस्थामै रहेको हुनाले उसको चरित्रमा परिवर्तन नभएको अनुभव भए पनि, त्यस्तै ऊ आफैँ आफ्ना विगतका घटनाहरूको वर्णनकर्ताका रूपमा स्थिर पात्रजस्तो देखिए पनि उपन्यासको कथावस्तुमा भने उसको चरित्र गतिशील देखिन्छ । उसका प्रत्येक कार्यले कथावस्तुलाई गति दिएका छन् र यी घटनाहरू घटाउनमा उसको चरित्र सक्रिय देखिन्छ । ऊ एउटै परिवेश, परिस्थितिमा मात्र अडिग रहेको छैन । ऊ भौँतारिएर जहाँ-

जहाँ पुग्छ, त्यहाँ एउटा न एउटा घटनाको सिर्जना गर्छ । यसरी विभिन्न ठाउँमा आफ्नै चारित्रिक कमजोरीले गर्दा घट्टन गएका घटनाहरूकै पश्चात्तापमा आखिरमा उसको मानसिक अवस्था बिग्रै जान्छ । अन्त्यमा असन्तुलित मानसिकताबाट ऊ पीडित हुन्छ । यसरी उसको चरित्रमा गतिशीलता देखिन्छ । त्यसैले ऊ गतिशील स्वभावको पात्र हो । त्यस्तै जुनेली र सुधाको चरित्रमा पनि परिवर्तन देखापर्दछ । जुनेली ईश्वरीलालकी श्रीमती भएर पनि मेघराजसँग भागेर काठमाडौँ पुग्नु, त्यहाँ पनि चन्द्रमानसँग सम्पर्क बढाउन पुग्नु र आखिरमा मेघराजले छाडेपछि फेरि ईश्वरीलालसँगै आएर जीवन बिताउन थाल्नुले गर्दा उसको चरित्र पनि गतिशील स्वभावकै छ । सुधामा पनि पहिले हठी स्वभाव र घमण्डी प्रवृत्ति देखिनु, मेघराज गुमानेका घरतर्फ धाउन थालेपछि उसको चरित्रमा त्यो घमण्डी प्रवृत्ति हराउँदै जानु, अन्त्यमा मेघराजले उसलाई त्यागेपछि सन्यासीको रूप धारण गरी योगिनी भई हिँड्नु उसको चरित्रमा देखिएको गतिशीलता हो । यी ३ पात्रका अतिरिक्त अन्य सबै पात्र स्थिर स्वभावका छन् । उपन्यासको अवधिभरमा उनीहरूको जीवनमा कुनै परिवर्तन देखापर्दैन । यसरी यस उपन्यासमा गतिशील र स्थिर दुवै स्वभाव भएका पात्रहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

५.८ पात्रहरूमा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति

पात्रहरूका चारित्रिक स्वभावका आधारमा हेर्दा *अतृप्त* उपन्यासका पात्रहरूमा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति देखिन्छ । नायक मेघराज स्वतन्त्र रूपले एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ, एक युवतीबाट अर्की युवती, जहाँ-जहाँ मन लाग्छ त्यहाँ-त्यहाँ स्वच्छन्द पारामा घुम्दै हिँड्छ । आफ्नै स्वविवेकले भौँतारिदै विभिन्न ठाउँ पुग्दा विभिन्न नयाँ-नयाँ घटनाको सिर्जना हुँदै जान्छ । त्यस्तै उपन्यासकी नारी पात्र जुनेली तथा सुधामा पनि स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति रहेको छ । जुनेली आफ्ना इच्छा र आकाङ्क्षा पूरा गर्न आफ्नै श्रीमान्को साथी मेघराजसँग भाग्छे र मेघराजले छाडेपछि पुनः श्रीमान्सँगै आउँछे । यसरी यस उपन्यासका मुख्य पात्रहरूमा भमराभैँ जहाँ-जहाँ मन लाग्छ, त्यहीं-त्यहीं डुली हिँड्ने स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति भेटिन्छ ।

५.९ मान्छेका यौन आकाङ्खालाई प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न

अतृप्त मान्छेभित्रका यौन आकाङ्खालाई बढी महत्त्व दिइएको उपन्यास हो । यहाँका प्रायः सबै पात्रहरू आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक समस्याले सताइएका नभएर यौनसम्बन्धी समस्याले सताइएका छन् । मुख्य पात्र मेघराज आफूले कल्पना गरेजस्तै

नारी नपाएकाले कसैबाट पनि सन्तुष्ट हुन नसकी विभिन्न ठाउँमा भौतारिदै हिँडेको छ । अन्त्यसम्म पनि उसको यो यौन चाहना पूरा भएको छैन । सुधा श्रीमान्ले घर छाडेर हिँडेपछि उसको यौवनमा वितृष्णा उत्पन्न भई योगिनी भई हिँड्छे । रीताले आफूले चाहेको मान्छे नपाउँदा आत्महत्या गरेकी छ । उसको पनि यौनआकाङ्क्षा पूरा भएको छैन । जुनेली यौन आकाङ्क्षा पूरा गर्न नै श्रीमान्को साथी मेघराजसँग भागी हिँड्छे । अरूको त कुरै छोडौं; पारिवारिक जीवन र घर-गृहस्थीबाट सन्यास लिएर हिँडेका साधुहरूबाट पनि यौन दुराचार भएको देखाएर यौनलाई मानव जीवनकै एक अपरिहार्य वस्तु स्वीकारिएको छ । यौनसन्तुष्टि नभएकै कारण मेघराजमा मानसिक असन्तुलन देखापरेको हो । दिल्लीको रेडियो स्टेसनमा काम गर्दा बेला-बेला होस गुमाएर टोलाएको, कहिले विना उद्देश्य संसद् भवनको चक्कर लगाएको, ऊ राती अबेर घर फर्कने गरेको, उसलाई राती निद्रा नआउनु जस्ता मानसिक असन्तुलन मेघराजमा यौनसन्तुष्टि भएकै कारण देखापरेका हुन् । उसले जे जति कुकर्म गरेको छ, ती सबै यौन सन्तुष्टि पाउने आशामा गरिएका हुन् । यसरी यौनसन्तुष्टि भएन भने मान्छेले के-कस्ता कार्य गर्दछ र कसरी मानसिक सन्तुलन गुमाउँछ भन्ने कुरा यस उपन्यासमा देखाई मान्छेभित्रका यौन आकाङ्खालाई बढी महत्त्व दिइएको छ ।

५.१० चेतन र अवचेतन मनको द्वन्द्वको प्रस्तुति

अतृप्त मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास हो । यस्ता उपन्यासमा आन्तरिक द्वन्द्व प्रबल रूपमा रहन्छ । यस उपन्यासका पात्रहरूमा चेतन मन र अवचेतन मनको द्वन्द्व पाइन्छ । यस्तो द्वन्द्व उपन्यासको मुख्य पात्र मेघराजमा अभू सशक्त छ । मेघराजको चेतन मनले समाज, दाजुको अनुशासन र आफ्नो शिक्षित व्यक्तित्वको ख्याल राख्न खोज्छ । सही र गलत कुरा छुट्ट्याउँछ तर अवचेतन मनमा दमित, कामवासनाप्रतिको आशक्तिले गर्दा ऊ एकपछि अर्की नारीसँग सम्बन्ध राख्न पुग्छ । रिस, डाह, ईर्ष्या, तृष्णा, जलन, क्षोभ, लोभ, मोह जस्ता क्षणक्षणमा परिवर्तन हुने मानसिक क्रिया प्रतिक्रियाहरू अतृप्तिकै कारण उसका अवचेतन मनस्थितिमा पैदा भएका हुन् । यिनै अवचेतनमनका भाव तरङ्गहरूले उसलाई एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ, एक स्त्रीबाट अर्की स्त्री, एक समस्याबाट अर्को समस्यालाई समाउन अग्रसर गराउँछन् । आफ्नो घर परिवार, समाज, मानमर्यादा तथा लोकलाजको डरले आफ्ना अन्तर्मनमा कुण्ठित भएका इच्छा, आशा, आकाङ्क्षा र लोभ मोहबाट अलग्गन खोज्नु, उसमा देखिने चेतन मनस्थिति हो भने अर्कातिर यी

इच्छा, आकाङ्क्षा, लोभ, मोहका कारण घर, परिवार, समाज तथा आफ्ना व्यक्तित्वलाई ख्यालै नराखी भेटिएका जति नारी प्रति आसक्त भएर त्यतैतिर जान खोज्नु उसमा देखिएको अवचेतन मनस्थितिको परिणाम हो । घरमा आफ्नी विवाहिता स्वास्नी हुँदाहुँदै पनि गुमानेको घरतर्फ लाग्नु, ईश्वरीलालजस्तो आफ्नो मित्रसँग विश्वासघात गर्नु ठीक होइन भन्ने जान्दाजान्दै पनि जुनेलीलाई भगाएर काठमाडौँ पुऱ्याउनु, आफू विवाहित भएको र अन्य नारीप्रति आफूले गरेको पश्चात्तापमा भौँतारिएर डिगबोर्ड जाँदा दिव्यासँग बिहे गर्नुहुँदैन भन्ने जान्दा-जान्दै पनि सांस्कृतिक कार्यक्रम हेरेर राति दिव्यालाई घर पुऱ्याइदिन जाँदा दिव्याको हात समाउन पुग्नु, सामाजिक, सांस्कृतिक बन्धनका कारणले बङ्गाली समाजकी युवती रीतासँग विवाह गर्न नसकिने कुरा थाहा हुँदाहुँदै पनि रीताप्रति आकर्षित भएर डुल्न, घुम्न जानु जस्ता कार्यहरूमा उसको चेतन मन र अचेतन मन बीचको द्वन्द्व स्पष्ट देखिन्छ । यसरी एकातिर आफ्नो इज्जत बचाउन चाहँदा चाहँदै पनि आफ्ना कमजोरी, दुर्बलता तथा दमित इच्छा आकाङ्क्षाका कारणले ऊ चेतन मनस्थितिको नियन्त्रणभन्दा बाहिर पुगिसकेको हुन्छ ।

त्यसै गरी मेघराजबाहेक उपन्यासका अन्य पात्रहरूमा पनि चेतन मन र अचेतन मनबीचको द्वन्द्व देखिन्छ । रीता बनर्जी जो मेघराजले अस्वीकार गरेपछि इच्छा विपरीत भए पनि आफ्नै जातको युवकसँग विवाह गर्छे । उसको चेतन मनले आफ्नो श्रीमान् र छोराप्रति इमान्दार हुनुपर्छ भन्ने जान्दाजान्दै पनि ऊ अचेतन मनले मेघराजप्रति नै समर्पित भएर आत्महत्या गर्छे । त्यसै गरी सुधा आफ्नो लोग्नेलाई माया गर्नुपर्छ, उसको चाहनाको कदर गर्नुपर्छ भन्ने जान्दाजान्दै पनि अचेतन मन प्रबल भएर उसको अहम्भावनाले उसलाई रोक्छ । फलस्वरूप उसको श्रीमान्ले उसलाई छोडेर हिँड्छ । त्यसै गरी बाहिरी संसारलाई मिथ्या ठानी अन्तरजगत्मा लीन भएको देखाउने साधु सन्यासीहरूले चेतन स्तरमा सन्यासीको रूप धारण गरे पनि उनीहरू अचेतन स्तरमा नारीहरूसँग अनैतिक यौनसम्बन्ध राखेर आफ्नो यौन तिर्खा मेट्न पछि पर्दैनन् । यसरी सम्पूर्ण रूपमा हेर्दा *अतृप्त* उपन्यासका पात्रहरूमा चेतन मन र अचेतन मनको द्वन्द्व प्रबल देखिन्छ ।

५.११ आन्तरिक तथा बाह्य परिवेशको सजीव चित्रण

अतृप्त उपन्यासमा आन्तरिक परिवेशका रूपमा पात्रको मनस्थितिको चित्रण गरिएको छ । यो मनोवैज्ञानिक उपन्यास भएका कारणले यसको बाह्य परिवेशभन्दा

आन्तरिक परिवेश अझ टड्कारो छ । प्रायः सबै पात्रहरू अतृप्तिकै रोगले सताइएका छन् । तृप्तिको खोजीमा ढुनमुनिएका यी पात्रहरू अन्त्यसम्म पनि लक्ष्य प्राप्तिमा पुग्दैनन् । असन्तुलित मानसिक अवस्थामा यहाँका पात्रहरू गुञ्जेका छन् ।

त्यसै गरी बाह्य वातावरणका रूपमा भारतको आसाम प्रान्तको परिवेशको चित्रण गरिएको छ । आसामबाहेक यस उपन्यासमा भारतको दिल्ली, लखनउ, बदरी, केदार, हरिद्वार, डिग्बोई तथा नेपालको वीरगंज र काठमाडौंको परिवेशको सजीव चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा नायक यौनभोकले भौँतारिँदै जहाँ-जहाँ पुगेको छ त्यहाँको सामाजिक, धार्मिक, प्राकृतिक ऐतिहासिक परिवेशको सजीव चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ । आसाममा बसोबास गर्ने क्रममा त्यहाँको वनजङ्गल, फाँडेर घर बनाई, खेती गरी, गोठ पाली बसेका नेपालीहरूको वर्णन गरिएको छ । यसमा काठमाडौंको परिवेशको पनि उत्तिकै सजीव चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै भक्तपुरमा अवस्थित विभिन्न मठ मन्दिरको चित्रण पनि यसमा गरिएको छ । त्यस्तै बदरी, केदार, हरिद्वार आदि धार्मिक स्थलहरूको वर्णन गर्ने क्रममा धर्मशाला, साधु र योगिनीहरूको चित्रण गरिएको छ । त्यसै गरी दिल्लीको परिवेशको चित्रण गर्ने क्रममा त्यहाँ मानिसको घुइँचो, चिसो वातावरण, त्यहाँको महङ्गी आदिको चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै यसमा शिलाङको स्वच्छ हावापानी, शिक्षित समाज, मनोरम प्राकृतिक दृश्यको वर्णन पनि सजीव रूपमा गरिएको छ ।

५.१२ सहरकेन्द्रित परिवेश

अतृप्त उपन्यास सहरकेन्द्रित उपन्यास हो । सहरी परिवेशलाई नै मुख्य रूपमा यस उपन्यासले समेटेको छ । यस उपन्यासमा शिलाङ, गुवाहाटी, वीरगंज, काठमाडौं, बदरी, केदार, हरिद्वार, डिग्बोई आदि स्थानहरूलाई परिवेशको रूपमा लिइएको छ । यी स्थानहरूमै उपन्यासको कार्यव्यापार सम्पन्न भएको छ । यी स्थानहरू भारत र नेपालका मुख्य, मुख्य सहरहरू नै हुन् । क्षेत्रीका अन्य दुई उपन्यासहरूमा पूर्णतया गाउँले परिवेशलाई नै समेटिएको छ । तर उनको यो दोस्रो उपन्यास पूर्णतः शहरी परिवेशमा लेखिएको छ । यस आधारमा यो उपन्यास सहरलाई नै केन्द्रविन्दु बनाएर लेखिएको सहरकेन्द्रित उपन्यास हो ।

५.१३ भारतीय नेपाली सामाजिक जीवनको चित्रण

अतृप्त उपन्यासमा भारतमा बस्ने नेपाली सामाजिक जीवनको चित्रण पाइन्छ । यस उपन्यासमा परिवेशका रूपमा भारतको आसाम शिलाङ, गुवाहाटी, हरिद्वार, बद्री, केदार, डिग्बोई जस्ता ठाउँको वर्णन गरिएको छ जहाँ परम्परादेखि नै नेपालबाट प्रवासिएर गएका नेपालीहरू बसेका छन् । यी ठाउँहरूमा नेपालीहरू कसरी बसेका छन्, के पेसा गर्छन् र उनीहरूले जीवन गुजारा कसरी गरेका छन् भन्ने कुराको यथार्थ चित्रण यस उपन्यासमा पाइन्छ । नेपालबाट प्रवासिएर जाने नेपालीहरू कोही उच्च सम्पन्न वर्गका छन् भने कोही अत्यन्तै निम्न वर्गका छन् भन्ने कुराको जानकारी उच्च खानदानकी छोरी सुधा र निम्न वर्गका 'दाजु' नामले चिनिने मजदुरहरूको उपस्थितिबाट स्पष्ट हुन्छ । भारतको उपर्युक्त क्षेत्रमा बस्ने नेपालीहरूले आ-आफ्नो क्षमता र योग्यताअनुसार आफ्नो स्थान निर्धारण गरेका छन् । शिक्षित वर्गका नेपाली सरकारी स्तरको जागिर खान्छन् । कोही खेती गर्छन्, कोही पशुपालन गर्छन् कोही मजदुरी गर्छन् भन्ने कुराको जानकारी उपन्यासका पात्र मेघराज, अर्जुन, रीता, पाठक बा, भूपाल, गुमानबहादुर गुरुङ आदिले गरेका छन् । यसरी अतृप्त उपन्यासमा भारतमा बसोबास गर्दै आएका नेपालीहरू आ-आफ्नो क्षमता र योग्यताअनुसारको पेसा गरी जीवन गुजारा गरिरहेका छन् भन्ने कुराको यथार्थ चित्रण पाइन्छ ।

५.१४ प्रकृतिचित्रण

अतृप्त उपन्यासमा विभिन्न परिवेशको चित्रण गर्ने क्रममा त्यहाँको प्रकृतिचित्रण पनि गरिएको छ । प्रकृतिचित्रण गर्ने क्रममा रीता बनर्जी र मेघराज घुम्न गएको वार्डस् लेकको चित्रण यहाँ मनोरम तरिकाले गरिएको छ -

“शिलाङको यो मनोरम कृत्रिम सरोवर । लामो पोखरीका चारैतिर सानो गोरेटो, मास्तिर हरियो चउरको माझ-माझ रङ्गीबिरङ्गी फूलहरू” (अतृप्त, पृ. १९)

त्यसै गरी शिलाङबाट गुवाहाटी जाने पहाडी बाटोको पनि ज्यादै राम्रो चित्रण गरिएको छ- “त्रिसठ्ठी माइलको घुमौरो बाटो । पहाड काटेर बनाएको यो बाटो, ठाउँ-ठाउँ, पेटारीमा साँप गुडुल्किएभैं फनफनी घुमेको छ । बाटाका दुवैतिर मनोरम पहाडी दृश्यहरू । शिलाङबाट ६-७ कोस तल उभियम हाइड्रो प्रोजेक्टको सानो गुडिया जस्तो शहर र बाँध बाँधेको पानी जमेर बनेको सरोवर आउँछ । आधा बाटोमा पर्ने लम्फूमा

बस एकोहोरो ओरालो भरिसकेर केही सुस्ताउँछ । यात्रीहरू चियापानी खान्छन् । त्यहाँबाट बाटो कहीं सम्म, धेरैजसो ओरालो र केही उकालो हुँदै गएको छ ।” (अतृप्त, पृ. ३०) त्यस्तै कामाख्याको विशाल मन्दिरको चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छ । निलाचल पहाडमा अवस्थित यो मन्दिर र यसका वरिपरिका ठाउँको ज्यादै राम्रो चित्रण छ । त्यस्तै मेघराज र जुनेली भागेर काठमाडौँ जाँदा काठमाडौँ उपत्यकाको प्रकृतिचित्रण गरिएको छ । त्यहाँको दक्षिणकाली मन्दिरको चित्रण, कीर्तिपुर डाँडाको चित्रण, बालाजु, स्वयम्भू, भक्तपुर र पाटनका देवस्थलहरूको चित्रण ज्यादै राम्ररी गरिएको छ ।

५.१५ आत्मकथात्मक वा संस्मरणात्मक शैलीको प्रयोग

यस उपन्यासमा आत्मकथात्मक वा संस्मरणात्मक शैलीको प्रयोग भएको छ । यहाँ नायक मेघराजले आफ्नो जीवनकथालाई पूर्वदीप्ति वा संस्मरणात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेको छ । जम्मा दश परिच्छेदमा विभाजित यस उपन्यासमा पहिलो, नवौँ र दशौँ परिच्छेदमा वर्तमानकालिक क्रियाको प्रयोग गरिएको छ भने परिच्छेद दुईदेखि आठौँ परिच्छेदसम्म पूर्वदीप्ति वा संस्मरणात्मक शैलीको प्रयोग पाइन्छ । आफ्नो जीवनमा घटेका घटनाहरूलाई मेघराज आफैँले ‘म’पात्र भई वर्णन गरेको छ । यहाँ विगतका घटनाहरूलाई आत्मकथाको रूपमा मेघराजले वर्णन गरेको छ ।

५.१६ लेख्य मानक र साहित्यिक भाषामा जोड

लीलबहादुर क्षेत्रीको *अतृप्त* उपन्यासमा ग्रामीण परिवेशको भाषाभन्दा सहरिया परिवेशको भाषाको बढी प्रयोग भएको छ । यसमा प्रयुक्त पात्रहरू प्रायः शिक्षित र मध्यम वर्गका भएकाले उनीहरूले बोलेका संवादमा स्तरीय मानक भाषा र साहित्यिक भाषाको प्रयोग भएको भेटिन्छ । उपन्यासका ठाउँ-ठाउँमा ग्रामीण भाषा र स्थानीय परिवेशलाई झल्काउने किसिमको संवाद पाइए तापनि त्यो ज्यादै न्यून छ । कथावस्तुको वर्णनमा पनि मानक, सहज र सरल भाषा भेटिन्छ । शिक्षित तथा सचेत पात्रको उपस्थिति भएकाले ठाउँ-ठाउँमा साहित्यिक र स्तरीय भाषाको प्रयोग भएको छ । मेघराज र रीता बनर्जी बीच भएको संवादलाई हेर्दा स्तरीयता र साहित्यिकता देख्न सकिन्छ, जस्तै-

“ मैले बुझ्न सकिनँ तपाईँको आशय के हो ?”

“किन्तु, व्याख्या गर्नुपर्ने किसिमको त मैले केही कुरा गरिँनँ, कुरो त सोभै छ । अँ, तपाईँ बुझ्न चाहनुहुन्न भने त्यो अर्कै कुरा हो ।” (अतृप्त, पृ. २७) त्यसै गरी अर्जुन र मेघराजका संवादमा पनि स्तरीयता पाउन सकिन्छ -

“कसको भाग्य फुट्न आँट्यो त्यसरी र मलाई छोरी दिने भयो ?”

“भाग्य फुट्नै पर्दैन नि, भाग्य त उसले ठोकी, ठोकी फोर्छ तपाईँलाई छोरी दिन पाए ।” (अतृप्त, पृ. २७) यसरी हेर्दा अतृप्त उपन्यासमा स्तरीय मानक तथा साहित्यिक भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

५.१७ सहज र सरल भाषाको प्रयोग

अतृप्त उपन्यासमा स्तरीय मानक र साहित्यिक भाषाको प्रयोग भए तापनि त्यो सहज र सरल छ । उपन्यासमा शिक्षित पात्रहरूले स्तरीय मानक भाषा बोले पनि त्यो सर्वसाधारण पाठकले पनि सजिलै बुझ्न सकिने खालको छ । यसमा सरल वाक्यको नै बढी प्रयोग भएको छ । यसमा औपन्यासिक पात्रहरूको संवादमा पात्रानुरूपको भाषाको प्रयोग सशक्त रूपमा भएको पाइन्छ भने कथावस्तुको वर्णनमा पनि सरल, सहज र श्रुतिमधुर भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

छैटौँ परिच्छेद

निष्कर्ष तथा उपसंहार

६.१ निष्कर्ष

- (१) लीलबहादुर क्षेत्रीको जन्म वि.सं. १९८९ फागुन १८ गते तदनुसार सन् १९३३ मार्च १ मा आसामको गुवाहाटी भन्ने ठाउँमा पुलिस रिजर्भभित्र भएको हो । बाल्यावस्थामा थुप्रै कठिनाइहरू भोगेका क्षेत्रीले औपचारिक रूपमा अर्थशास्त्र विषय लिई स्नातकोत्तर तहसम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् । यिनी विभिन्न सरकारी, गैरसरकारी तथा सामाजिक सेवाका कार्यहरूमा संलग्न रहँदै आएका छन् । लीलबहादुर क्षेत्री सन् १९४९ मार्च १ तारिखका दिन *शिवस्तुति* भन्ने कविता वाणीप्रेसबाट प्रकाशित गराएर नेपाली साहित्यका फाँटमा प्रवेश गरेका हुन् । लीलबहादुर क्षेत्री सामाजिक यथार्थवादी साहित्यका क्षेत्रमा साधनाशील बहुमुखी व्यक्तित्व हुन् । उनले कविता, कथा, उपन्यास, नाटक र निबन्ध लगायतका साहित्यका मुख्य-मुख्य विधामा कलम चलाएका छन् । विभिन्न सङ्घसंस्था र सामाजिक क्षेत्रमा संलग्न रही सामाजिक जीवनलाई नजिकबाट बुझ्ने मौका पाएका क्षेत्रीले सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित भएर साहित्यको सिर्जना गरेका छन् । उनी यथार्थवादी धारामा साहित्य सिर्जना गर्ने नेपाली साहित्यका एक सबल सर्जक हुन् ।
- (२) वि.सं. १८२७ को *महाभारत विराटपर्व* देखि नेपाली साहित्यमा आख्यानको प्रारूप देखापर्न थाले तापनि लामो समयसम्म नेपालीमा औपन्यासिक स्वरूपको निर्माण हुन सकेन । वि.सं. १९४६ मा *वीरसिक्का*को प्रकाशनसँगै प्राथमिक कालको अन्त्य भएर माध्यमिक काल सुरु हुन्छ । यसपछि वि.सं. १९९० सम्मको समयावधिलाई नेपाली उपन्यास परम्पराको माध्यमिक काल मान्न सकिन्छ । वि.सं. १९९१ मा रुद्रराज पाण्डेको *रूपमती* प्रकाशित भएपछि नेपाली उपन्यास परम्परामा आधुनिकताको सूत्रपात भयो । आधुनिक काललाई पनि दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ : वि.सं. १९९१ देखि २०१५ सम्म प्रथम चरण र २०१६ देखि हालसम्म द्वितीय चरण ।
- (३) लीलबहादुरको औपन्यासिक यात्रा *बसाइँ* उपन्यास प्रकाशित भएपछि वि.सं. २०१४ देखि सुरु हुन्छ । वि.सं. २०१४ देखि २०२५ सम्म प्रथम चरण, वि.सं. २०२६ देखि २०४२

सम्म द्वितीय चरण र २०४३ देखि हालसम्म तृतीय चरणमा विभाजन गरी उनको औपन्यासिक यात्राको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । उनले आफ्नो औपन्यासिक यात्राको पहिलो चरणमा *बसाइँ* उपन्यास, दोस्रो चरणमा *अतृप्त* उपन्यास र तेस्रो चरणमा *ब्रम्हपुत्रको छेउछाउ* र *प्रतिध्वनि विस्मृतिमा* उपन्यासहरूलाई सृजना गरेको देखिन्छ ।

- (४) उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूलाई केलाउँदा उनी सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकारका कोटिमा देखा पर्छन् । समाजमा तथा मानिसका मनस्थितिमा विद्यमान सत् र असत् प्रवृत्तिहरूलाई उनका उपन्यासमा राम्ररी चित्रण गरिएको छ । उनका उपन्यासका पात्रहरू कथावस्तुसँग सुहाउँदा हुन्छन् । उनका उपन्यासको भाषा साधारण मानिसले पनि बुझ्न सक्ने सरल र सहज खालको हुन्छ ।
- (५) लीलबहादुर क्षेत्रीको *अतृप्त* (२०२६) उपन्यास जम्मा १० परिच्छेदमा संरचित छ । यो जम्मा १७८ पृष्ठमा संरचित लघुआकारको उपन्यास हो । यसको परिच्छेद विभाजनमा समानता पाइँदैन । कथानक ढाँचा वृत्ताकारीय भए तापनि साधारण पाठकका लागि पनि यो सरल र सहज छ । र यस उपन्यासका प्रत्येक परिच्छेद कुतूहल जगाउने किसिमका छन् ।
- (६) *अतृप्त* (२०२६) मनोविश्लेषणवादी उपन्यास हो । मानवमा हुने असन्तुष्टिलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यस उपन्यासमा मानिसको मनस्थितिको चिरफार गर्ने काम गरिएको छ । अतृप्तिमा हुनमुनिएको मान्छे तृप्ति पाउनका लागि आफ्नै अस्तित्वमाथि पनि विचार गर्दैन र मान्छेमा भएको अतृप्तताले उसलाई कस्तो स्थितिसम्म पुऱ्याउन सक्छ भन्ने कुरालाई नायक मेघराजका माध्यमबाट यस उपन्यासमा देखाइएको छ । फौजी वातावरणमा बाल्यकाल बिताएको मेघराज नारी सम्पर्कबाट टाढा हुन्छ । ऊ अलौकिक संसारकी नारीको कल्पना गर्छ । देवलोककी मानवीय कन्या प्राप्त गर्ने महत्वाकाङ्क्षाले उसले रीताको प्रेम अस्वीकार गर्छ । सुधालाई विवाह गरेर पनि छोड्छ । अर्काको स्वास्थ्य जुनेलीलाई भगाएर लान्छ । फेरि जुनेली पनि आफूले सोचेजस्ती नारी नभएको अनुभव गरी उसलाई पनि छाड्छ र दिव्या भन्ने १७/१८ वर्षकी केटीतिर ऊ आकर्षित हुन्छ । तर कहींबाट पनि आफूले खोजेजस्ती नारी नपाउँदा ऊ सन्यासीको जीवन रोज्छ । सन्यासी जीवनमा पनि विकृति देखेपछि ऊ असन्तुलित मानसिकता बोकेर दिल्लीको रेडियो स्टेसनमा काम गर्न थाल्छ । यसरी उसले खोजेको तृप्ति कहींबाट पनि पाउन सक्दैन । यसको कथानकलाई हेर्दा मानिसमा हुने असन्तुष्टि र त्यसले निम्त्याउने

मानसिक पीडाले मान्छेलाई कुन स्थितिसम्म पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा *अतृप्त* उपन्यासमा देखाइएको छ ।

- (७) *अतृप्त* (२०२६) उपन्यासमा विभिन्न किसिमका पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासमा मेघराज, ईश्वरीलाल, अर्जुनसिंह क्षेत्री, भूपाल, वीरे, चन्द्रमान, नगेन फुकेन जस्ता पुरुष पात्रहरू छन् भने रीता, सुधा, जुनेली, दिव्या जस्ता नारीपात्रहरूको प्रयोग भएको छ । त्यसै गरी मुख्य पात्रका रूपमा मेघराज, सुधा, जुनेली ईश्वरीलाल छन् भने भूपाल, दिव्या, अर्जुनसिंह क्षेत्री, रीता, चन्द्रमान आदि सहायक पात्रहरू छन् । त्यसै गरी नगेन फुकेन, वीरे, गुमानबहादुर आदिजस्ता गौणपात्रको पनि उपस्थिति यस उपन्यासमा रहेको छ । त्यस्तै प्रवृत्तिका आधारमा हेर्दा मेघराज र जुनेलीबाहेक सबै सत्पात्र छन् । त्यसै गरी स्वभावका आधारमा हेर्दा मेघराज, सुधा र जुनेलीबाहेक उपन्यासमा सबै स्थिर पात्रहरू छन् । यस उपन्यासमा प्रायः सबै पात्रहरू व्यक्तिगत जीवनचेतना भएका छन् र सबै पात्रहरू मञ्चीय छन् ।
- (८) *अतृप्त* उपन्यासको परिवेशलाई हेर्दा यहाँ आन्तरिक र बाह्य दुवै परिवेश देख्न सकिन्छ । मनोवैज्ञानिक उपन्यास भएकाले यसमा आन्तरिक परिवेश पनि उत्तिकै टड्कारो छ । यहाँ बाह्य परिवेशका रूपमा मूलतः आसामको गौहाटी, शिलाङ, डिगबोई त्यस्तै भारतको राजधानी दिल्ली हुँदै काठमाडौँसम्मको चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै प्रकृतिचित्रणका साथै साँस्कृतिक, धार्मिक पक्षहरू पनि यहाँ परिवेश बनेर आएका छन् । आन्तरिक परिवेशका रूपमा भने पात्रहरूका अन्तरमनमा दमित भएर रहेका इच्छा, आकाङ्क्षाको प्रस्तुति यस उपन्यासमा पाइन्छ । आन्तरिक र बाह्य दुवै परिवेश उपन्यासमा सशक्त छ ।
- (९) *अतृप्त* उपन्यासको दृष्टिविन्दु पहिल्याउँदा यहाँ नायक आफैँले सम्पूर्ण उपन्यासको कथावाचन गरेको छ । यस आधारमा यस उपन्यासमा प्रथम पुरुष आन्तरिक केन्द्रीय दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । मुख्य पात्र मेघराजमा केन्द्रित भई सबै घटना, प्रकृतिचित्रण, क्रियाकलाप, संवाद तथा पात्रका मानसिक उथलपुथललाई समेत स्वयम् मेघराजले नै वर्णन गरेको हुनाले यसमा प्रथम पुरुष आन्तरिक केन्द्रीय दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ ।
- (१०) *अतृप्त* चरित्रप्रधान उपन्यास भएको हुनाले पात्रहरूको चारित्रिक गुणदोषलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गर्नु नै यसको मुख्य उद्देश्य मान्न सकिन्छ । यो मनोविश्लेषणात्मक

उपन्यास हो । मानिसले अनुभव गर्ने यौन अतृप्ति र यसले मान्छेमा के-कस्ता समस्याहरू आइपर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई देखाउनु यसको मुख्य उद्देश्य हो । शिक्षाले मात्रै मान्छेको मानसिकतामा परिवर्तन ल्याउन सक्दैन, ऊ हुर्किएको वातावरण, समाज र संस्कृतिले मान्छेको मानसिकता निर्माण गरेको हुन्छ भन्ने कुरालाई यस उपन्यासमा शिक्षित भएर पनि मेघराजले गरेका गलत कार्यको चित्रण गरिनुबाट स्पष्ट हुन्छ । यसरी मानिसभित्र दमित र कुण्ठित भएर बसेका इच्छा, आकाङ्क्षा र चाहनाहरूबाट ऊ कहिल्यै पनि पूर्ण सन्तुष्ट हुन सक्दैन अर्थात् मान्छे सधैं अतृप्ततामै भङ्किरहन्छ र उसले क्षणिक तृप्तिको अनुभव गर्न सके तापनि अतृप्त नै रहिरहन्छ भन्ने कुरालाई यथार्थ रूपमा देखाउनु यस उपन्यासको केन्द्रीय उद्देश्य हो ।

- (११) *अतृप्त* उपन्यासमा स्तरीय मानक भाषाकै प्रयोग भए तापनि ठाउँ-ठाउँमा कथ्य भाषाको पनि प्रयोग भएको छ । विशेषतः पूर्वी नेपाल र भारतका आसाम दार्जिलिङ्गतिर बोलिने नेपाली भाषाका उपभाषिकाका बेहोराहरू यस उपन्यासमा पाइन्छन् । कथावस्तुको वर्णनमा सहज, सरल र श्रुतिमधुर भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा ठाउँ-ठाउँमा हिन्दी, बङ्गाली, अंग्रेजी भाषाका शब्दहरू पनि प्रयोग गरिएका छन् । चलनचल्तीका कतिपय उखान टुक्का र ठेट नेपाली भाषाको प्रयोग पनि उपन्यासमा पाइन्छ । *अतृप्त* आत्मकथात्मक तथा संस्मरणात्मक शैलीमा लेखिएको छ । वर्णित घटनाहरू चित्रात्मक देखिन्छन् । ठाउँ-ठाउँमा प्रयोग भएको संवादले नाटकीयताको झलक पनि दिएको छ । वाक्यगठन सरल र स्वाभाविक हुनाका साथै शृङ्खलित पनि छन् । कथावस्तुलाई विभिन्न परिच्छेदमा राखेर सजाउने परम्परित शैलीलाई *अतृप्त* उपन्यासले आत्मसात् गरेको छ ।
- (१२) *अतृप्त* उपन्यासको शीर्षक पनि व्यञ्जनात्मक छ । अतृप्तको अर्थ नअघाएको, सन्तुष्टि नभएको, तृप्ति नपाएको भन्ने हो । यस उपन्यासमा मुख्य पात्र मेघराजको चित्रण गरिएको छ । उसको जीवनकथा नै उपन्यासको कथावस्तु हो । उपन्यासभरि नै ऊ असन्तुष्ट र अतृप्त रहेको छ । तृप्ति पाउने चाहनामा उसले विभिन्न गलत कार्य गरेको छ तर उसले तृप्ति कहिल्यै पाएको छैन । यस आधारमा नायक मेघराजको असन्तुष्टिलाई व्यञ्जित गर्नकै निमित्त उपन्यासको शीर्षक *अतृप्त* नामकरण गरिएको छ । यस आधारमा उपन्यासको शीर्षक सार्थक देखिन्छ । *अतृप्त* चरित्रप्रधान उपन्यास हो । यस उपन्यासको मुख्य पात्र मात्र होइन, यसका सबै पात्रहरू अतृप्तमै दुःखमुनिएका छन् ।

कुनै पनि पात्र आफ्नो जीवनदेखि तृप्त छैन । यस आधारमा पनि उपन्यासको शीर्षक सार्थक देखिन्छ ।

(१३) *अतृप्त* मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास हो । यसमा व्यक्तिको अन्तर्मनलाई केलाइएको छ । पात्रहरूको चरित्रलाई महत्त्व दिइएको यो चरित्रप्रधान उपन्यास हो । चरित्रप्रधान मनोवैज्ञानिक उपन्यास भएकाले यसमा बाह्य द्वन्द्वभन्दा आन्तरिक द्वन्द्व सशक्त छ । मुख्य पात्रको जीवनको एक खण्डलाई उपन्यासको कथावस्तु बनाइएको यो उपन्यास नायककेन्द्रित उपन्यास हो । यसमा अधिकांशतः शिक्षित र मध्यम वर्गका पात्रको प्रयोग भएको छ तापनि अशिक्षित र निम्न वर्गका पात्रहरूको पनि केही मात्रामा प्रयोग भएको छ । उपन्यासका सबै पात्रहरू वैयक्तिक छन् र पात्रहरूमा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिको छनक पाइन्छ । प्रायः शिक्षित र मध्यम वर्गका पात्रको प्रयोग भएको यो उपन्यासको परिवेश सहरमा नै केन्द्रित छ । यसमा नेपाली लेख्य मानक भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ ; तर ठाउँ-ठाउँमा कथ्य भाषाको प्रयोग नभएको चाहिँ होइन । सहज र सरल भाषाको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासमा आत्मकथात्मक र संस्मरणात्मक शैलीको प्रयोग भएको छ ।

६.२ उपसंहार

लीलबहादुर क्षेत्री (१९८९) सामाजिक यथार्थवादी धाराका एक सबल सर्जक हुन् । साहित्यका विभिन्न विधा कविता, कथा, उपन्यास, नाटक र निबन्ध जस्ता मुख्य विधामा क्षेत्रीले कलम चलाएका छन् । उनको *अतृप्त* उपन्यास आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्पराको मनोवैज्ञानिक उपन्यास हो । यस उपन्यासले मान्छेमा असन्तुष्टिको कारणले जन्मिने समस्याहरूले उसलाई कतिसम्म गलत बाटामा हिँडाउन सक्छन् भन्ने यथार्थलाई पुष्टि गरेको छ । मनोवैज्ञानिक धारामा लेखिएको यस उपन्यासमा मान्छेको मनको अध्ययन गरिएको छ । मान्छे कहिल्यै तृप्त हुँदैन, अतृप्तमा भौँतारिएको मान्छेले विभिन्न गलत कार्य पनि गर्न सक्छ जसले गर्दा उसको अस्तित्वमा नै प्रश्न चिन्ह लाग्छ भन्ने यथार्थलाई देखाउन *अतृप्त* उपन्यास सफल भएको छ । मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिलाई अँगालेर लेखिएको यस उपन्यासमा नायक मेघराजलाई केन्द्रीय चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरेर उसका चारित्रिक गुणदोषलाई केलाइएको छ । व्यक्तिले समाज, सामाजिक परिवेश र मान्यताअनुसार कुनै पनि कुराको निर्णय गर्नुपर्छ । सामाजिक, परिवेश र मान्यताबाहिर रहेर समाजलाई नै नबुझेर गरिएको निर्णयले उसलाई गलत बाटोतिर

डोऱ्याउन सक्छ भन्ने सन्देश *अतृप्त* उपन्यासले ढिएको छ । मान्छेको चारित्रिक गुणको निर्माणमा ऊ जन्मेको, हुर्केको समाज, वातावरण, परिवेश आढिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । उसमा विभिन्न गलत विचार र भावना पनि हुन्छन् । शिक्षाले मान्छेमा भएका कमजोरीहरूलाई हटाउन सहयोग गरे पनि मान्छेलाई पूर्ण रूपमा परिवर्तन गर्न भने सक्दैन । यसरी शिक्षा मात्र मान्छेको चरित्रनिर्माणको कारक होइन भन्ने कुरालाई पनि *अतृप्त* उपन्यासका माध्यमबाट प्रस्ट पारिएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा *अतृप्त* उपन्यासले मान्छेमा हुने चारित्रिक विसङ्गतिका पक्षलाई राम्ररी केलाएको छ । मानिसमा कामवृत्तिको चाहना प्रबल हुन्छ । यो विश्वजनीन प्रवृत्ति हो । यसबाट क्षणिक सन्तुष्टिको अनुभव गर्न सके तापनि मानिसले आत्मसन्तुष्टि भने कहिल्यै पाउन सक्दैन भन्ने यथार्थलाई यस उपन्यासमा प्रस्ट पारिएको छ । जे होस् *अतृप्त* मनोविश्लेषणात्मक धारामा लेखिएको आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्पराको एउटा महत्त्वपूर्ण औपन्यासिक कृति हो ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१. अधिकारी, रञ्जन, लीलबहादुर क्षेत्रीका औपन्यासिक कृतिको विश्लेषण, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५१ ।
२. क्षेत्री, लीलबहादुर, अतृप्त, चौ.सं., काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०५० ।
३., तीन दशक बीस अभिव्यक्ति, गुवाहाटी: पल्लव, पंकज प्रकाशन, सन् १९८३ ।
४., 'बसाइँदेखि ब्रम्हपुत्रको छेउछाउसम्म' समकालीन साहित्य, (वर्ष ३, अङ्क १, पूर्णाङ्क ९), २०४९ ।
५., ब्रम्हपुत्रका छेउछाउ, दो.सं., काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०५५ ।
६. पराजुली, लक्ष्मीप्रसाद, दृष्टिपात, आसाम: शिङ्गरी प्रकाशन, सन् १९९३ ।
७. प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, ते.सं., ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०५२ ।
८. फ्यूँल, तीर्थराज, लीलबहादुर क्षेत्रीको कथाकारिता, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५४ ।
९. बराल, ईश्वर, नेपाली साहित्यकोश, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५५ ।
१०. बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, दो.सं., ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०५८
११. भट्टराई, घट्टराज, 'उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्री र उनको पछिल्लो उपन्यास प्रतिध्वनि विस्मृतिमा' समकालीन साहित्य, (वर्ष १५, अङ्क १, पूर्णाङ्क ५५), २०६२ ।
१२. मिश्र, मोहन, उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्री र उनको 'बसाइँ' उपन्यासमा पात्र-विधान, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५८ ।
१३. रेग्मी, शिव, 'अतृप्त उपन्यास एक विवेचना' रूपरेखा, (वर्ष १२, अङ्क ७, पूर्णाङ्क १२७, मङ्सिर), २०२८ ।
१४. शर्मा, तारानाथ, 'चर्चा एउटा उपन्यासको' मधुपर्क, (वर्ष २, अङ्क ७), २०२६ ।
१५., नेपाली साहित्यको इतिहास, काठमाडौं: सङ्कल्प प्रकाशन, २०२७ ।
१६. श्रेष्ठ, अविनाश, 'नेपाल बाहिरका साहित्यकार लीलबहादुर क्षेत्री' मधुपर्क, (वर्ष २१, अङ्क ७, मङ्सिर), २०४५ ।
१७. श्रेष्ठ, सि.के., 'उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीसँग केही चर्चा परिचर्चा' हिमाली बेला, (गान्तोक: जुन २१-२८, १९८८), १९८८
१८. सुवेदी, राजेन्द्र, नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, (वाराणसी: भूमिका प्रकाशन), २०५३ ।
१९. सेठाई, देवीचरण, लीलबहादुर क्षेत्रीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, त्रि.वि.: नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०४५ ।